

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

α' ανατύπωση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1992

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ

Αρμενοπούλου 26, τηλ. 219.493

Φωτοστοιχειοθεσία-Φωτογράφιση

Κ. Κορδαλής & Σια ο.ε.

Αχειροποιήτου 6 ☎ 279.202

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ολόκληρου ή μέρους του παρόντος βιβλίου με οποιοδήποτε μέσο, χωρίς την γραπτή άδεια του εκδότη.

ΠΕΡ

Πολιτική θεωρία των Βυζαντινών

Γενική Εισαγωγή

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ιδέα για την αυτοκρατορία και τον αυτοκράτορα

- A. Η αυτοκρατορία
  - 1. Το *imperium romanum* σκεύος εκλογής της Θείας Πρόνοιας
  - 2. Η ιεράρχηση κρατών στον κόσμο
  - 3. Η Ρωμαϊκή ιδέα
  - 4. Ιδέα τρίτης Ρώμης
- B. Ο Αυτοκράτορας
  - 1. Το βυζαντινό αυτοκρατορικό πρότυπο
  - 2. Προέλευση αυτοκρατορικής εξουσίας
  - 3. Η άνοδος στο θρόνο του αυτοκράτορα
    - α) επευφημία, β) στέψη, γ) ύψωση στην ασπίδα

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Πλαίσια αυτοκρατορικής εξουσίας

- A. Ηθικά πλαίσια
  - 1. Υποχρεώσεις έναντι Θεού
  - 2. Υποχρεώσεις έναντι Λαού
  - 3. Πατέρες εκκλησίας και αυτοκρατορική εξουσία
- B. Νομικά πλαίσια
  - 1. Δεσμεύσεις από νόμους
  - 2. Δικαίωμα λαϊκής αντιστάσεως
  - 3. Σημασία νομικών πλαισίων

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Αυτοκρατορική διαδοχή

- 1. Συμβασιλεία
  - 2. Ανηλικότητα διαδόχου
-

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Παράγοντες λειτουργίας πολιτεύματος

A. Εκλεκτορικά σώματα	
1. Σύγκλητος	47
2. Δήμοι	51
3. Στρατός	53
B. Συμβουλευτικά σώματα	
1. Κονσιστόριο	54
2. Συνελεύσεις	55
Γ. Εκκλησία	59

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Τα όργανα της εξουσίας

A. Γενικά	69
B. Διοίκηση	71
Γ. Δικαιοσύνη	75
Δ. Βυζαντινή Υπαλληλία	81

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Βιβλιογραφία	89
--------------	----

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΙΔΕΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ

A. Η αυτοκρατορία

Για να κατανοήσουμε καλά το Βυζάντιο δεν φτάνει να γνωρίζουμε τα εδαφικά του όρια, τη χρονική διάρκεια της ιστορίας του και την εθνολογική του σύσταση. Πρέπει, πρώτα πρώτα, να καταλάβουμε ποιές δυνάμεις το ωθούσαν στη μακρόχρονη ζωή του, ποιές μεταβολές προσδιόριζαν την κοινωνική του εξέλιξη και ποιός ήταν ο ρόλος του νέου ιστορικού καταλύτη της μεσαιωνικής εποχής, της Εκκλησίας και του Χριστιανισμού.

Μόνο όταν εξετάσουμε τις δυναμικές αυτές κατηγορίες θα μπορέσουμε να ολοκληρώσουμε τις αντιλήψεις μας για το Βυζάντιο και ν' αποκτήσουμε σωστή ιστορική θεώρηση της μακρόχρονης ελληνικής αυτοκρατορίας.

1. Το *imperium romanum* σκεύος εκλογής της Θείας Προνοίας

Ποιά λοιπόν ήταν η ιδεολογία του απέραντου μακρόχρονου και πάνσπερμου αυτού κρατικού οργανισμού; Αυτό που εμείς σήμερα λέμε βυζαντινή αυτοκρατορία οι Βυζαντινοί το θεωρούσαν, όπως είπαμε, αδιάσπαστη συνέχεια του *Imperium Romanum*. Οι Βυζαντινοί δεν νιώθαν παρά ως υπήκοοι ενός και μοναδικού κράτους, του ρωμαϊκού, και είναι παντού και πάντα ολοφάνερη η τάση των βυζαντινών αυτοκρατόρων να θεωρούν τη βασιλεία τους συνέχεια της βασιλείας των παλαιών Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Στον 6ο μάλιστα αιώνα ο Ιουστινιανός προχωρεί ακόμα περισσότερο και σε μια Νεαρά του μιλά για τον «φίλτατον Καίσαρα», που έδωσε «ἀρχὴν ἀγαθὴν τῇ καθ' ἡμᾶς μοναρχίᾳ»¹.

Το *Imperium Romanum*, όμως, των βυζαντινών αντιλήψεων δεν είναι πια το παλιό γερασμένο και αμαρτωλό *Imperium*, παρά άλλο, καινούργιο, όπου ο Χριστιανισμός και η χριστιανική διδασκαλία είχαν δώσει νέο περιεχόμενο και νέα πνοή².

1. Nj. 30, πρ.-α. 534.

2. Πρβ. A. Heisenberg, Staat u. Gese

Με θαυμαστό τρόπο η Θεία Πρόνοια ταχτοποίησε τα εγκόσμια, ώστε να γίνει το νέο Imperium «σκεύος εκλογής» για την εξάπλωση του χριστιανικού λόγου και τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους. Απ' την εποχή κιόλας του Αυγούστου ένωσε την Οικουμένη· προκάλεσε την υποταγή των βαρβάρων· κατάργησε τα σύνορα των εθνών κι έτσι σχημάτισε την κοιτίδα όπου θα γεννιόταν ο Θεάνθρωπος και θ' απλωνόταν η διδασκαλία Του³. Κι ακόμα έκανε δυνατή την ύπαρξη μιας γλώσσας, κατανοητής απ' όλους, της ελληνικής, που θα διευκόλυνε τη γρηγορότερη διάδοση της χριστιανικής διδασκαλίας⁴.

Το πάνσοφο αυτό έργο της Θείας Πρόνοιας αρχίζει να πραγματώνεται απ' την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου⁵. Η ανθρωπότητα βλέπει από τότε να γίνεται πραγματικότητα η τάξη που η Θεία Πρόνοια είχε προβλέψει: το νέο Imperium Romanum, όπου συνυπάρχουν η χριστιανική πίστη και ο χριστιανικός ηθικός νόμος, η πνευματική παράδοση του ελληνισμού, το ρωμαϊκό δίκαιο και η ρωμαϊκή κρατική οργάνωση⁶.

Το Imperium αυτό έχει γι' αποστολή ν' αποκρούει τους βαρβάρους και να διατηρεί την ειρήνη, να επιβάλλει κράτος δικαίου και ενότητα δόγματος, και να διαδίδει το Χριστιανισμό στους εθνικούς έτσι που να γίνει: «μία ποιμνη υπό ένα ποιμένα»⁷. Ήταν μια νέα χριστιανική-ρωμαϊκή ιδεολογία που, παρείχε συγχρόνως τη νομική βάση των οικουμενικών αξιώσεων της αυτοκρατορίας⁸.

2. Η Ιεράρχηση κρατών στον κόσμο

Το να θεωρεί κανείς το Imperium σαν το «σκεύος εκλογής» της Πρόνοιας για την πραγματοποίηση του θεϊκού σχεδίου είναι φυσικό ότι αποκλείει να υπάρχουν περισσότερες από μια αυτοκρατορίες πάνω στη γη: μόνο

3. E. Peterson, *Monotheismus* 66 κε. Του αυτού, *Kaiser Augustus* 292. Πρβ. H.-G. Opitz, *Euseb. v. Caesarea* 1-19. — P. E. Pieler, *Entstehung* 671 κε.

4. Βλ. E. Peterson, *Monotheismus* 66 κε., 81 κε. — H. Eger, *Kaiser* 97 κε.

5. Ευσέβιος, *Βίος* II. 19 (48. 13 Heikel).

6. W. Ensslin, *Gottesgnadentum* 155 κε. — Πρβ. O. Treitinger, *Kaiseridee* 44 κε. — F. Dölger, *Bulgarisches Zartum* 141 σημ. 1 με τις σχετικές πηγές.

7. Κατά το ευαγγελικό (= Ιωάν. κεφ. 10 § 16): «καὶ ἄλλα πρόβατα ἔχω, ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐτῆς ταύτης· κἀκεῖνα δεῖ με ἀγαγεῖν καὶ τῆς φωνῆς μου ἀκούσουσιν καὶ γεννήσεται μία ποιμνὴ, εἰς ποιμνὴν». Βλ. και O. Treitinger, *Kaiseridee* 160.

8. P. E. Pieler, *Entstehung* 672.

έτσι θα μπορούσε να διατηρηθεί η ενότητα που θέλησε η Πρόνοια⁹. Οι Βυζαντινοί βλέπαν, βέβαια, ότι έξω απ' τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου υπήρχαν και άλλοι ηγεμόνες, και μερικοί μάλιστα ούτε καν χριστιανοί. Αυτό, όμως, δεν τους ενοχλούσε ούτε πίστευαν ότι αντιστρατευόταν την ιδέα της μιας νόμιμης αυτοκρατορίας. Η Οικουμένη σύμφωνα με τις βυζαντινές αντιλήψεις αποτελεί μια τεράστια ιεραρχημένη οικογένεια λαών και ηγεμόνων με επικεφαλής το «βασιλέα των Ρωμαίων», δηλαδή το βυζαντινό αυτοκράτορα. Μετά απ' αυτόν ακολουθούν, με σειρά «συγγενείας», τα «πνευματικά τέκνα» του, π.χ. οι ηγεμόνες της Αρμενίας και της Βουλγαρίας, οι «πνευματικοί αδελφοί» του, π.χ. οι ηγεμόνες των Γάλλων και των Γερμανών οι «φίλοι» του, π.χ. ο εμίρης της Αιγύπτου, οι ηγεμόνες της Αγγλίας, των ιταλικών δημοκρατιών της Βενετίας, της Γένοβας κλπ., και τέλος οι «δούλοι» του, οι διάφοροι μικροί τοπικοί άρχοντες της Αρμενίας, της Σερβίας κλπ. Όλοι αυτοί, όμως, είναι ολοφάνερα κατώτεροι απ' το βυζαντινό αυτοκράτορα, δεν έχουν καν τον τίτλο του «βασιλέως» (= αυτοκράτορα) και γι' αυτό δεν διασπούν την ιδέα της μιας και μοναδικής, πραγματικής και γνήσιας αυτοκρατορίας¹⁰.

Η ιδέα αυτή παραμένει άθικτη και ακέραιη ως το 1204, οπότε περιορίζεται, αλλά εξακολουθεί να ισχύει ως το τέλος της ζωής του κράτους, σε πείσμα της πραγματικότητας που όλο και περισσότερο τη διαψεύδει. Το αποδεικνύουν η αυτοκρατορική τιτλοφορία, τα αυτοκρατορικά έγγραφα, τα νομίσματα, η αυλική εθιμοτυπία. Το επιβεβαιώνουν η βυζαντινή γραμματεία και η λόγια και η δημοτική. «Εἰ γὰρ καὶ συγχωρήσει Θεοῦ τὰ ἔθνη περιεκύκλωσαν τὴν ἀρχὴν τοῦ βασιλέως καὶ τὸν τόπον, ἀλλὰ μέχρι τῆς σήμερον τὴν αὐτὴν χειροτονίαν ἔχει ὁ βασιλεὺς παρὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν αὐτὴν τάξιν καὶ τὰς αὐτὰς εὐχὰς καὶ τῷ μεγάλῳ χρίεται μύρω καὶ χειροτονεῖται βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων, πάντων δηλαδὴ τῶν χριστιανῶν καὶ ἐν παντὶ τόπῳ καὶ παρὰ πάντων πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως, ἔνθα ὀνομάζονται χριστιανοί, ὅπερ οὐδεὶς τῶν ἄλλων ἀρχόντων ἢ τοπαρχῶν ἔχει ποτέ, καὶ τοσοῦτον ἔχει παρὰ πάντων τὸ κράτος, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ Λατῖνοι οἱ μηδεμίαν ἔχοντες κοινωνίαν εἰς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν, καὶ αὐτοὶ τὴν αὐτὴν τιμὴν καὶ τὴν αὐτὴν ὑποταγὴν αὐτῷ διδῶσιν, ἦν καὶ εἰς τὰς ἀρχαίας ἡμέρας, ὅτε ἦσαν μεθ' ἡμῶν ἠνωμένοι... Οὐ γὰρ διότι τὰ ἔθνη περιεκύκλωσαν τὸν τόπον τοῦ βασιλέως, δεῖ καὶ τοὺς χριστιανοὺς περιφρονεῖν αὐτόν, ἀλλὰ τοῦτο μᾶλλον αὐτοὺς παιδευέτω καὶ σωφρονεστέρους ποιεῖτω, ὅτι ὁ βασιλεὺς ὁ μέγας, ὁ τῆς οἰκουμένης κύριος καὶ ἄρχων, ὁ τοσαύτην περιβεβλημένος δύναμιν, εἰς τοσαύτην στενο-

9. A. Gasquet, *Empire* 283. — W. Sickel, *Krönungsrecht* 529 σημ. 2.

10. Βλ. F. Dölger, *Die «Familie der Könige»* 37 κε. — G. Ostrogorsky, *Staatenhierarchie* 41 κε. (νυν εν *Zur byzant. Geschichte* 119 κε.) — Βλ. και O. Treitinger, *Kaiseridee* 166 κε.

χωρίαν κατήντησεν, τὶ ἂν πάθοιεν ἄλλοι τινὲς μερικοὶ τοπάρχαι καὶ ὀλίγων ἄρχοντες;», γράφει γύρω στα 1395 ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης Αντώνιος στο μεγάλο δούκα Βασίλειο Α¹¹.

Η εμμονή των Βυζαντινῶν στην αποκλειστικότητα κάθε τίτλου ἢ εξωτερικού τύπου που ἀπ' την παράδοση ἀνήκε στο βυζαντινὸ αυτοκράτορα ἐγίνε παροιμιώδης. Ὄταν το 800 ο Καρλομάγνος στέφθηκε αυτοκράτορας, οἱ Βυζαντινοὶ ἀρνήθηκαν μ' ἐπιμονή να του ἀναγνωρίσουν αὐτὸν τὸν τίτλο¹². Καὶ ὅταν, τέλος, το 812 ἡ ὠμὴ πραγματικότητα τοὺς ἀνάγκασε να το κάνουν, φρόντισαν να το ονομάσουν ὄχι αυτοκράτορα Ρωμαίων, παρά μόνο αυτοκράτορα¹³. Σύμφωνα με τις ἀντιλήψεις τοὺς ἕνας ἦταν καὶ ἔμενε ο πραγματικὸς «αυτοκράτωρ Ρωμαίων»: αὐτὸς που εἶχε τὴν ἐδρα του στην Κωνσταντινούπολη¹⁴.

Ἴσως δὲν εἶναι τυχαία ἡ σύμπτωση τοῦ γεγονότος που παρατηρήθηκε, ὅτι ἀπ' το 812 καὶ μετὰ ὄλο καὶ συχνότερα καὶ σαν ἐπίτηδες οἱ βυζαντινοὶ αυτοκράτορες ονομάζονται «βασιλεῖς τῶν Ρωμαίων», σαν να 'θελαν ἔτσι να τονίσουν ὅτι οἰποιοσδήποτε ἄλλος αυτοτιλοφορούμενος αυτοκράτορας δὲν μπορούσε να εἶναι ο πραγματικὸς καὶ γνήσιος αυτοκράτορας τῶν Ρωμαίων¹⁵. Τόσο μάλιστα ἦταν τὸ κύρος τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκρατορικοῦ τίτλου που καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Δυτικοὶ δίσταζαν να τὸν χρησιμοποιήσουν. Ὁ ἴδιος ο Καρλομάγνος δὲν ονομάστηκε *Imperator Romanorum*, ἀλλὰ μόνο *Imperator, Romanorum gubernans Imperium*¹⁶.

Ἡ παρακμὴ τῆς δυτικῆς αυτοκρατορίας μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καρλομάγνου καὶ ἡ ἐνίσχυση καὶ ἀκμὴ τῆς βυζαντινῆς δύναμης στον 10ο αἰῶνα ἔδωσαν τὴ δυνατότητα στους Βυζαντινοὺς να ξαναδιεκδικήσουν τὴ μονοπώληση τοῦ αυτοκρατορικοῦ τίτλου καὶ να θεωρήσουν ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ 800 καὶ τοῦ 812 δὲν ἐγίναν ποτέ¹⁷. Γι' αὐτὸ καὶ τό'νοιωσαν σαν ἰδιαίτερη προσβολὴ

11. MM. II. 190.

12. Ἡ στέψη τοῦ Καρόλου ἦταν, σύμφωνα με τὴν ἀποψη τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας, πράξη παράνομη. Οὔτε ο πάπας ἦταν ἀρμόδιος να στέψει οἰποιοδήποτε αυτοκράτορα, οὔτε οἱ Βυζαντινοὶ θεωροῦσαν τὸ θρόνο κενό, ἔστω κι' ἀν τότε κατεχόταν ἀπὸ μια γυναίκα, τὴν Εἰρήνη. Επομένως, σύμφωνα με τὴν πολιτικὴ θεωρία τῆς εποχῆς, δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη ἀναγορεύσεως νέου αυτοκράτορα. — Πρβ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία ΙΙ. 185.

13. *Annales Einhardi MGH. SS. I. 199, 31 κε.*: «more suo, id est Graeca lingua, laudes ei dixerunt, Imperatorem eum et Basileum appellantes».

14. *MGH., Epp. VII (= Epp. Carolini aevi V) 386. 37 (ἐκδ. W. Henze)*: «...neminem appellandum basilea nisi eum, quem in urbe Constantinopolitana imperii tenere gubernacula contigisset».

15. Βλ. Ο. Treitinger, *Kaiseridee* 187 με τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

16. Πρβ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία Ι, 35 κε. με τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

17. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ γράμμα τοῦ Λουδοβίκου Β' πρὸς τὸν Βασίλειο Α' τοῦ 871, οἱ

όταν ενάμιση περίπου αιώνα μετά το 812 ο Οθων Α ο Μέγας ξαναπήρε τον τίτλο και το στέμμα του αυτοκράτορα¹⁸. Από τότε και σχεδόν ως την λατινική κατάκτηση (1204) η αντιζηλία των δύο αυτοκρατοριών μαζί με την ορθόδοξη αντίθεση προς τη Ρώμη επηρέασε πολύ βαθιά τις σχέσεις Ανατολής-Δύσης, καθόρισε τη δυτική πολιτική απέναντι στο Βυζάντιο και συνετέλεσε ανταγωνιστικά στην ανάπτυξη της δυτικής πολιτικής και αυτοκρατορικής θεωρίας¹⁹.

Μετά τη λατινική κατάκτηση και ως την πτώση της η αυτοκρατορία ήταν πολύ αδύνατη για να μπορεί να διεκδικήσει σοβαρά τη μονοπώληση του αυτοκρατορικού τίτλου. Κι όμως, παρ' όλη την εξασθένηση του κράτους, παρ' όλα τα χτυπήματα και τις ταπεινώσεις που δέχονταν από παντού, οι Βυζαντινοί διαφύλαξαν ζηλότυπα, ακόμα κι ως την τουρκική κατάκτηση, την ιδέα της μοναδικής, πραγματικής και νόμιμης αυτοκρατορίας, που την εκπροσωπούσε αποκλειστικά ο αυτοκράτορας της Πόλης. «Οὐδὲν οὖν ἔνι καλόν, υἱέ μου, ἵνα λέγῃς ὅτι ἐκκλησίαν ἔχομεν, οὐχὶ βασιλέα, οὐκ ἔνι δυνατὸν εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἐκκλησίαν ἔχειν καὶ βασιλέα οὐκ ἔχειν. ἢ γὰρ βασιλεία καὶ ἡ ἐκκλησία πολλὴν ἔνωσιν καὶ κοινωνίαν ἔχει καὶ οὐκ ἔνι δυνατὸν ἀπ' ἀλλήλων διαιρεθῆναι... Ἔκουσον γὰρ καὶ τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων Πέτρου λέγοντος ἐν τῇ πρώτῃ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν «τὸν θεὸν φοβεῖσθε, τὸν βασιλέα τιμᾶτε» οὐκ εἶπε, τοὺς βασιλεῖς, ἵνα μὴ τις ὑπολάβῃ τοὺς ὀνομαζόμενους βασιλεῖς σποράδην εἰς τὰ ἔθνη, ἀλλὰ τὸν βασιλέα, δηλῶν, ὅτι εἰς ἐστὶν ὁ καθολικὸς βασιλεὺς... Τίνες γὰρ πατέρες ἢ ποῖαι σύνοδοι ἢ τίνες κανόνες περὶ ἐκείνων λέγουσιν; ἀλλὰ περὶ τοῦ φυσικοῦ βασιλέως, ἄνω καὶ κάτω βοῶσιν, οὐ καὶ αἱ νομοθεσίαι καὶ αἱ διατάξεις καὶ τὰ προστάγματα στέργονται κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, οὐ καὶ μόνου μνημονεύουσιν οἱ χριστιανοὶ πανταχοῦ», τονίζει ο πατριάρχης Αντώνιος στην επιστολή που αναφέραμε παραπάνω προς το μεγάλο δούκα Βασίλειο²⁰.

Βυζαντινοὶ θεωροῦσαν τὸν αυτοκρατορικό τίτλο τοῦ Λουδοβίκου Β' παράνομο, πράγμα που αρνείται διαρρήδη ο γερμανὸς ηγεμόνας: «quod iam ab avo nostro (δηλ. τὸν Λουδοβίκο Α') non usurpatum est: (= MGH. Epp. VII (= Epp. Carolini aevi V) 387. 41 (ἐκδ. W. Henze). — Σ' ανταπόδοση οἱ Βυζαντινοὶ προσαγορεύουν τὸν Βυζαντινὸ αυτοκράτορα imperatorem Graecorum (= MGH. Epp. VII (= Epp. Carolo aevi V) 411. 35 κε.).

18. Τὴν ἀντίθεση αὐτὴ Ανατολῆς-Δύσεως δείχνουν παραστατικὰ οἱ ἐκθέσεις τοῦ Λιουτπράνδου. — Πρβ. P. E. Schramm, Kaiser, Rom u. Renovatio³, Darmstadt 1957, 82 κε.

19. Δεῖγμα τῆς ιδεολογικῆς αὐτῆς ἀντίθεσης καὶ ἀντιδικίας εἶναι ὅσα γράφει ὁ Ἰωάννης Κίνναμος 218.14 κε. — Πρβ. F. Chalandon, Les Comnène, II., Paris 1912, 556.

20. MM. II. 191 κε.

3. Η ρωμαϊκή ιδέα

Αυτή η προσήλωση των Βυζαντινών στην αποκλειστικότητα κάθε εξωτερικού τύπου που ανήκε στο βυζαντινό αυτοκράτορα και οι επανειλημμένες και επίμονες φιλονικίες και διαξιφισμοί με ξένους ηγεμόνες που ήθελαν να ιδιοποιηθούν τίτλους που ανήκαν *ipso iure* στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου δεν πρέπει να θεωρούνται σαν ξερή και στείρα εμμονή σε νεκρούς τύπους, αλλά σαν υπεράσπιση ιδέας που αποτελούσε οργανικό στοιχείο της υπερχλιόχρονης ζωής του Βυζαντίου. Κι αυτό γιατί η ιδέα της αυτοκρατορίας είναι συνυφασμένη με τη ρωμαϊκή ιδέα, η Κωνσταντινούπολη είναι η νέα, η δεύτερη Ρώμη, όσο κι αν αυτή η ονομασία στηρίζεται πάνω σε μια πλαστή φήμη, ότι δηλαδή ο Μ. Κωνσταντίνος ονόμασε την πρωτεύουσά του Νέα Ρώμη²¹. Κύριο, όμως, γνώρισμα της ρωμαϊκής ιδέας είναι απ' τη μια η αιωνιότητα, η Ρώμη είναι *urbs aeterna*²², απ' την άλλη η ασταμάτητη ανακαίνιση και ανανέωση (*renovatio*). Με τη μεταφορά όμως της πρωτεύουσας του κράτους απ' τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, η τελευταία αυτή έγινε η Βασιλεύουσα (πόλη)²³, απόκτησε κι αυτή τις ιδιότητες της παλαιάς Ρώμης, την *aeternitas* και τη *renovatio*²⁴. Και να με ποια λόγια ο Κωνσταντίνος Μανασσής, ποιητής του 12ου αιώνα, εκφράζει αυτή την αντίληψη: «Πόλιν τὴν μεγάλο-πολιν, Πόλιν τὴν Νέαν Ῥώμην, Ῥώμην τὴν ἀρρυτίδωτον, τὴν μήποτε γη-ρῶσαν, Ῥώμην ἀεὶ νεάζουσαν, ἀεὶ καινιζομένην»²⁵. Ἐτσι, όμως, η ρωμαϊκή ιδέα απόκτησε μυστικιστική σχεδόν σημασία για τους πιστούς της. Το χριστιανικό ρωμαϊκό κράτος δεν μπορούσε ποτέ να χαθεί. Και στις ψυχές των Βυζαντινών, και στις χειρότερες ακόμα στιγμές της εθνικής τους ζωής, δεν έλειψε η ελπίδα ότι η Θεία Πρόνοια μ' ένα θαύμα θα γύριζε τα πράγματα «εἰς δόξαν καὶ ἀνέγερσιν Ῥωμαίων», όπως εύχονταν οι Βυζαντινοί στις αυλικές τους γιορτές²⁶.

21. Βλ. F. Dölger, *Rom* 83 κε., ιδίως 89 κε.

22. Tibullus II. 5. 23: «*Romulus aeternae nondum formaverat urbis moenia...*». — F. Dölger, *Rom* 71 σημ. 1α στη σελ. 72.

23. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων* I (84. 2): «Ἐπεὶ καὶ πόλις ἐστὶ βασιλεύουσα τοῦ τε κόσμου παντός ὑπερέχουσα».

24. P. E. Schramm, *Kaiser* 38 κε. — H. Rahner, *Von ersten bis zum Dritten Rom*, Innsbruck 1949/50. — W. Hammer, *Concept* 50-62.

25. Σύν. Χρον. στ. 2349 κε. (CB). — Τους σχετικούς με την Κωνσταντινούπολη Πανηγυρικούς εξετάζει ο E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968.

26. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. I. 40. 24-5 (Vogt) I. 46. 19-20 (CB).

4. Η Ιδέα της Τρίτης Ρώμης

Η βυζαντινή ρωμαϊκή ιδέα, μάλιστα, αποδείχτηκε πιο ζωτική απ' το βυζαντινό κράτος. Την πήρε ο ρωσικός εθνικισμός και την ξαναζωντάνεψε με τη μορφή της «Τρίτης Ρώμης», που σύμφωνα με τους κήρυκές της ήταν γραφτό να συνεχίσει τον εκπολιτισμό και την ανακαίνιση της ανθρωπότητας μέσα στο πνεύμα της ορθοδοξίας. «Η πρώτη και η δεύτερη Ρώμη χάθηκαν», γράφει κάποιος εκπρόσωπος αυτής της αντίληψης στις αρχές του 16ου αιώνα, «αλλά μένει η τρίτη και αυτή θα παραμείνει αιώνια, γιατί τέταρτη Ρώμη δεν θα υπάρξει ποτέ»²⁷.

B. Ο αυτοκράτορας

1. Το βυζαντινό αυτοκρατορικό πρότυπο

Ποιές είναι όμως, ειδικότερα τώρα, οι πολιτικές αντιλήψεις των Βυζαντινών και ποιά είναι, με περισσότερη ακρίβεια, η θεωρία τους για τον αυτοκράτορα;

Οι Βυζαντινοί δεν διατύπωσαν πολιτικοφιλοσοφικές θεωρίες που να αποκρυσταλλώνουν και να συστηματοποιούν τις αντιλήψεις της εποχής για τον αυτοκράτορα και γενικά για το κράτος²⁸. Αντίθετα προς το δυτικό τμήμα του κράτους, που έδειξε ζωηρή πνευματική δραστηριότητα σε τομείς σχετικούς με τη θεώρηση της ιστορίας και της πολιτείας²⁹, το ανατολικό τμήμα έμεινε σ' αυτό το σημείο σχεδόν βουβό. «Παρατηρήθηκε», λέει ο J. Bury, «σαν χτυπητή αντίθεση ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό κράτος ότι, ενώ η Δύση ήταν γόνιμη σε ιδέες και θεωρίες που αποκαλύπτουν μεγάλο

27. Μοναχός Φιλόθεος εν Η. Schäder, *Moscau das dritte Rom*², 76. Πρβ. D. Strémooukhoff, *Moscow The third Rome* 87, 100 κε. W. K. Medlin, *Moscow* 66, 74, 78 κε. — I. Ševčenko, *Source* 141-179.

28. Βλ. J. Karayannopoulos, *Kaiser 369-370*. — Πρβ. H. - G. Beck, *Res publica Romana* 379 κε. — D. Simon, *Principes legibus solutus* 460. — Το μοναδικό πολιτειολογικό κείμενο που μας διασώζει η βυζαντινή γραμματεία, ο Ανώνυμος «Περί πολιτικής επιστήμης» (του οποίου άλλωστε αμφισβητείται η πατρότητα: βλ. D. Simon, *Principes legibus solutus* 460 σημ. 36) φαίνεται ότι αποτελεί απλώς ανάμειξη παλαιότερων πολιτειολογικών θεωριών: D. Simon, *Principes legibus solutus* 461.

29. Βλ. Αυγουστίνος, *De civitate Dei*, ed. B. Dombart — A. Kalb, 2 τόμ., Leipzig 1928/29. — S. Dill, *Roman Society* 59-66, 70-73. — K. Löwith, *Weltgeschichte*, 148-150. — Orosius, *Adverso Paganos libri VII*. έκδ. G. Zangemeister C.S.E.L. 5, Wien 1882. — S. Dill, *aut.* 66-73. — K. Löwith *aut.* 160-167. — Salvianus, *De gubernatione Dei*, έκδ. F. Pauly, C.S.E.L. 8 Wien 1883. — S. Dill, *aut.* 137-142. J. W. Thomson - B.J. Holm, *History*², 138 κε. — B. Altaner, *Patrologie*², Freiburg i. B. 1950, σ. 405.

πλούτο δημιουργικής φαντασίας, στην Ανατολή οι άνθρωποι δεν απασχολιόνταν καθόλου με στοχασμούς γύρω απ' την ιδέα της αυτοκρατορίας³⁰».

Αυτή η αντίθεση οφείλεται στα διαφορετικά πεπρωμένα Ανατολής και Δύσης. Ενώ στην Ανατολή συνεχίζεται, επιφανειακά τουλάχιστον, η ζωή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, με τον αυτοκράτορα να νικά τους εχθρούς του κράτους, που άλλωστε ποτέ δεν αποτέλεσαν θανάσιμο κίνδυνο για την ύπαρξή του, στη Δύση, σε τρομερή αντίθεση, το φάσμα του θανάτου και της ριζικής καταστροφής κρέμεται διαρκώς μπρος στα μάτια των κατοίκων αυτού του τμήματος του κράτους³¹. Έντρομοι παρακολουθούν οι χριστιανοί της Δύσης πώς το μέχρι τότε ανίκητο κράτος καταρρέει· πώς η Ρώμη, η Αιώνια Πόλη, καταλαμβάνεται απ' τους βαρβάρους και πλησιάζει προς το τέλος της το οριστικό. «Τόσο ταραχτήκε το πνεύμα μου», λέει ο Ιερώνυμος για την εντύπωση που του προξένησε η είδηση της πτώσης της Ρώμης και της λεηλασίας της απ' τον Αλάριχο (410), «απ' το άγγελμα ότι ερημώθηκε η μεγάλη πόλη Ρώμη, ώστε, για να χρησιμοποιήσω λαϊκή έκφραση, έχασα τη λαλιά μου. Για ώρα πολλή καθόμουν βουβός, ξέροντας ότι ανοίχτηκε πια η εποχή των δακρύων»³².

Έξω απ' αυτό, όμως, οι χριστιανοί είναι υποχρεωμένοι ν' ακούν διαρκώς τις κατηγορίες και τις μομφές των εθνικών, που τους μέμφονται ότι η μεταστροφή στη νέα πίστη οδήγησε στην καταστροφή. Είναι φανερό ότι η κατάσταση αυτή θα τους ανάγκαζε να πάρουν θέση απέναντί της και θα τους υποχρέωνε να δώσουν απάντηση στα αγωνιώδη ερωτήματα που έρχονταν μπροστά τους³³. Είναι ακριβώς η μακροχρόνια επιθανάτια αγωνία του δυτι-

30. J. B. Bury, *Constitution* 38 αναφερόμενος στο έργο του J. Bryce, *The Holy Roman Empire*, 343 κε. — Πρβ. επίσης W. Ensslin, *Kaiser* 468, όπου ο λόγος για την έλλειψη θεωρίας σχετικής προς την ιδέα της «Αυτοκρατορίας».

31. Ο J. Bryce, *The Holy Roman Empire* 342 κε., δίνει κάπως διαφορετική εξήγηση της πνευματικής αυτής διαφοράς ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή. Νομίζω όμως ότι κατά βάθος υποστηρίζει την ίδια εκδοχή όταν π.χ. ένθα ανωτέρω 344 γράφει: «Ο αυταρχικός ηγεμόνας της Κων/λεως δεν είχε ανάγκη από κανένα θεωρητικό σχήμα για να στηρίξει την εξουσία του· η Δύση χρειαζόταν ένα τέτοιο σχήμα γιατί οι δυνάμεις της δεν ήταν αρκετά ισχυρές» (έστω κι' αν οι λόγοι του αυτοί αναφέρονται σε μεταγενέστερη εποχή).

32. «...ita animus meus... maxime urbis Romae vastatione confusus est, ut, iuxta vulgare proverbium, proprium quoque ignorarem vocabulum; diuque tacui, sciens esse tempus lacrimarum». Βλ. S. Dill, *Roman Society* 59 σημ. 1. — J. Karayannopoulos, *Kaiser* 237.

33. Τούτο κάμνει π.χ. ο Αυγουστίνος. Πρβ. C. H. Sabine, *History*² 189: «Το μεγάλο βιβλίο (του Αυγουστίνου) «Πολιτεία του Θεού» γράφτηκε για υπεράσπιση του Χριστιανισμού κατά της κατηγορίας των εθνικών, ότι οι χριστιανοί ήταν υπεύθυνοι για την παρακμή της ρωμαϊκής δυνάμεως και ιδιαίτερα για την πτώση και λεηλασία της Ρώμης από τον Αλάριχο το 410». — Βλ. ακόμη S. Dill, *Roman Society* 65-66. — E. Stein, *Geschichte* I. 395. — K. Löwith, *Weltgeschichte*

κού ρωμαϊκού κόσμου που ανάγκασε το δυτικό άνθρωπο να φιλοσοφήσει και να προσπαθήσει να δώσει υπερβατική απάντηση για παρηγοριά του από τις εγκόσμιες συμφορές³⁴.

Η έλλειψη, όμως, συστηματικών και πλήρως απηρτισμένων πολιτικών θεωριών που παρατηρείται στην Ανατολή δεν αποκλείει, βέβαια, την ύπαρξη διασπαρμένων και ασυστηματοποίητων σκέψεων και ιδεών, απ' όπου μπορεί να συναχθεί ο «κανόνας», το ιδεώδες πρότυπο, όπου έπρεπε να τείνει ο αυτοκράτορας και η αυτοκρατορική εξουσία γενικά. Και τέτοιες σκέψεις και ιδέες βρίσκουμε αρκετές στις βυζαντινές πηγές. Είναι, πρώτα πρώτα, εξωτερικεύσεις αυτών των ίδιων των αυτοκρατόρων με την ευκαιρία σημαντικών γεγονότων, καθώς και αποστροφές που περιέχονται στο νομοθετικό τους έργο. Ακόμα είναι εκδηλώσεις πανηγυριστών, που υμνώντας τους αυτοκράτορες σε μια επέτειο ή με άλλη γιορταστική αφορμή βρίσκουν την ευκαιρία να διαγράψουν τις αρετές και να συγκροτήσουν το ιδανικό πρότυπο του ηγεμόνα³⁵. Τέλος είναι συγγραφές που σκοπό έχουν να συμβουλευσουν, να νουθετήσουν, να διδάξουν τον ηγεμόνα: είναι νουθεσίες, νουθετικοί λόγοι προς ηγεμόνες ή «ηγεμονικά κάτοπτρα»³⁶.

154. — Τούτο κάμνει επίσης ο Ορόσιος: Πρβ. J. B. Thompson - B. J. Holm, *History* I. 136: «στα τελευταία αγωνιώδη χρόνια της Δυτικής Αυτοκρατορίας, χρόνια βαρβαρικών επιδρομών... η διάρκής και πρόχειρη κατηγορία των εθνικών κατά των χριστιανών ήταν, ότι υπεύθυνος για τα κακά της εποχής ήταν ο Χριστιανισμός. Την κατηγορία αυτή ανέλαβε ν' αντικρούσει ο Ορόσιος». Πρβ. S. Dill, *Roman Society* 70.

34. Ο αγώνας αυτός των χριστιανών συγγραφέων συνεχίζεται κι' όταν ο καιρός της ταραχής και της συγχίσεως πέρασε. Και τούτο διότι τον διαδέχτηκε ο καιρός της απαθείας και της αδιαφορίας για τα συμβάντα. Όλοι ήταν πια βαθεία πεπεισμένοι, ότι ο Θεός είχε εγκαταλείψει τον επίγειο κόσμο και δεν ήθελε πια να αναμειγνύεται στις υποθέσεις των ανθρώπων. Εναντίον των αντιλήψεων αυτών που ίσως ήσαν πιο επικίνδυνες από τις ανοικτές επιθέσεις εναντίον της χριστιανικής πίστεως στράφηκε ο Salvianus. Πρβ. S. Dill, *Roman Society* 137-138: «Ο χωρίς πίστιν Επικουρειανισμός της εποχής έβλεπε στις ταλαιπωρίες των ανθρώπων της Γαλατίας τη απόδειξη της αδιαφορίας του Θεού για την τύχη των ανθρώπων. Ο Salvianus, όμως έβλεπε σ' αυτές την καθαρότερη απόδειξη της επεμβάσεως της Προνοίας, που τιμωρούσε την αμαρτία αφήνοντας τους αμαρτωλούς στις φυσικές συνέπειες των κακών πράξεών τους».

35. Π.χ. Ευσέβιος, Τριακονταετηρικός έκδ. I. Heikel, G.C.S. 7, Leipzig 1902, 193-259. — Πρβ. J. Straub, *Herrscherideal* 113-129. — N. Baynes. *Eusebius* 13-18 (= *Studies* 168-172), που τονίζει την εκ μέρους του Ευσεβίου χρησιμοποίηση ομοίων παλαιότερων ελληνιστικών αντιλήψεων. — Θεμιστίος στους πολιτικούς λόγους του, έκδ. H. Schenke - G. Downey, *Themist Orationes quae supersunt* I, Lipsiae 1965. — Βλ. J. Straub, *Herrscherideal* 160-174. — R. Laqueur *Das Kaisertum und die Gesellschaft des Reiches* (= *Probleme der Spätantike* = *Vorträge auf der 17. deutschen Historikertag*) Stuttgart 1930, 1-24 και 27-31. Πρβ. V. Valdenberg, *Les discours* 557-577.

36. Έτσι θα μεταφράσουμε τον όρο *speculum principis* (*Fürstenspiegel*, *Mirror of Prince*) που δήλωνε τέτοια νουθετικά ή παραινετικά κείμενα στη δύση, ιδίως από τον 12ο αι.

Πολλοί δεν κάνουν διάκριση ανάμεσα στους «Πανηγυρικούς (εγκωμιαστικούς) λόγους» και τους «Νουθετικούς» (νουθεσίες, ηγεμονικά κάτοπτρα). Ο Η. Hunger όμως θεωρεί ότι υπάρχει βασική διαφορά μεταξύ των «ηγεμονικών κατόπτρων» και των «πανηγυρικών λόγων» που συνίσταται, στο ότι στα πρώτα περιέχονται πραγματικές συμβουλές και προειδοποιήσεις προς τον ηγεμόνα ενώ στο μέγιστο μέρος των πανηγυρικών λόγων δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο³⁷. Περαιτέρω διακρίνει τα ηγεμονικά κάτοπτρα σε δυο κατηγορίες: α) σε μια που ακολουθεί φανερά τη γνωμολογική παράδοση και χαρακτηρίζεται από τη διάρθρωση των κειμένων της σε πολλά μικρά «κεφάλαια». Σ' αυτήν υπάγονται ο Αγαπητός (6 αι.)· ο (Ψευδο-) Βασίλειος Α' (9 αι.)· ο Αντώνιος «Μέλισσα» (11 αι.)· ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος (1391-1425)³⁸. β) σε μια δεύτερη που παρέχει κείμενα σε συνεχή λόγο. Σ' αυτήν υπάγονται οι Συνέσιος (±370 - 413)· Θεοφύλακτος Αχρίδας (11/12 αι.)· Νικηφόρος Βλεμμύδης (±1197 - 1272)· Θωμάς Μάγιστρος (±1270 - ±1325)· Δημ. Χρυσολωράς (14/15 αι.)³⁹.

Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω πηγών είναι η επίδραση του χριστιανικού παράγοντα, που ολοκάθαρα διακρίνεται όταν θεωρούμε τις αντιλήψεις για τον αυτοκράτορα. Ενώ παλαιότερα απολήγαν —σαν φυσική κατάληξη μιας μακραίωνης εξέλιξης— στη θεοποίησή του⁴⁰, ο Χριστιανισμός αλλάζει το ρεύμα τους και φέρνει τη νέα αντίληψη του αυτοκράτορα που τον

37. H. Hunger, *Literatur* 157 κε.

38. Εκδόσεις: Αγαπητός, PG. 86. 1164-1186. Βλ. A. Bellomo, *Agapeto diacono e la sua scheda regia*, Bari 1906. Πρβ. την κριτική του K. Prächter εν BZ. 17 (1908) 152-164. — Του αυτού, *Der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel* εν BZ. 2 (1893) 444-460. — P. Henry III, *A mirror for Justinian. The Ekthesis of Agapetus Diaconus* εν GRBStud. 8 (1967) 281-308. — R. Romano, *Un' inedita parafrasi metabizantina della Schedia regia di Agapeto Diacono*, *Atti Acc. Pontan.* 22 (1973) 235-249. — I. Ševčenko, *Ljubomudrějšij Kyr Agapit Diakon: On a Kiev Edition of a Byzantine Mirror of Princes with a facsimile reproduction*, *Recenzija* 5 (1974), *Supplementum*. — H. Hunger, *Literatur* I. 160. — (Ψευδ.) Βασίλειος Α': K. Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegel III.*, *Progr. Luitpold = Gymn., München* 1913, 50-73 (κείμ.). — PG 107, XXI-LVI. — Αντώνιος Μέλισσα: PG. 136. 765-1244. — I. Σακκελίω, *Δελτίον* 2 (1885-89) 661-666. — Μανουήλ Β': PG. 156. 313-384 και 385-562.

39. Εκδόσεις: Συνέσιος, N. Terzaghi, *Synesii Cyrenensis Hymni et Opuscula II*, Romae 1944, 5-62 (κείμ. Περί βασ.). — Θεοφύλακτος Αχρίδας Gautier, *opera* 179-211. Πρβ. K. Prächter, *Antike Quellen des Theophylaktos von Bulgarien*, BZ I (1892) 399-414. — Νικηφόρος Βλεμμύδης, PG. 142. 657-674 και 612-657 (παράφρ. του πρώτου). — Θωμάς Μάγιστρος, PG 145. 448-496 (περί βασιλ.) και 496-548 (περί πολιτ.). — Δημ. Χρυσολωράς, Π.Π. III 222-245 (Θεματ. ηγεμ. κατόπτρων). Πρβ. M. Treu, *Demetrios Chrysoloras und seine 100 Briefe*. BZ 20 (1911) 106-128. — Πρβ. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften*, Wien-Köln-Graz 1969.

40. Βλ. σχετ. E. Beurlier, *Le culte impérial*. — Βλ. ακόμη W. Ensslin, *Gottkaiser* 7-53.

θέλησε ο Θεός και που μόνο με τη θεία χάρη είναι σε θέση να ασκεί το λειτούργημά του⁴¹. Βέβαια, και στα χρόνια των χριστιανών αυτοκρατόρων του Βυζαντίου δεν έλειψαν οι επιβιώσεις εξωτερικών εκδηλώσεων της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορικής λατρείας, π.χ. η προσκύνηση του αυτοκράτορα και των *laureati*, των αυτοκρατορικών δηλαδή εικόνων που ήταν αναρτημένες στα διοικητήρια των επαρχιών⁴². Οι εκδηλώσεις αυτές όμως έχουν στα βυζαντινά χρόνια καθαρά πολιτική σημασία: σημαίνουν την αναγνώριση του αυτοκράτορα απ' τους υπηκόους του, που μ' αυτό το τρόπο του υπόσχονται απεριόριστη υποταγή⁴³. Άλλωστε οι χριστιανοί συγγραφείς διεκρινίζουν ότι αυτές οι εκδηλώσεις δεν αναφέρονται άμεσα στο πρόσωπο του αυτοκράτορα που εικονίζουν οι *laureati*, αλλά στα χριστιανικά σύμβολα που έφερε, τονίζοντας έτσι ότι ο αυτοκράτορας σαν άτομο δεν είχε δικαίωμα να είναι αντικείμενο τέτοιων εκδηλώσεων. «Κατά την προσκύνηση», λέει ο άγιος Αμβρόσιος, «λατρεύεται ο σταυρός του Χριστού στο πρόσωπο του ηγεμόνα· δεν είναι λοιπόν αυθάδεια (προς τον Θεό) το να προσκυνούμε τον αυτοκράτο-

41. Την μεταβολή αυτή του «αυτοκράτορα-Θεού» σε «αυτοκράτορα χάρητι (έλεφ) Θεού» εκθέτει πολύ ωραία ο W. Ensslin Gottkaiser 53 κε. — Πρβ. επίσης J. Vogt, Constantin 208-209. Με τις αρχές της νέας, χριστιανικής, αυτής αντιλήψεως στους προ του 4 αι. χρόνους ασχολούνται οι P. Batiffol, L' église 7-12 και F. J. Dölger, Auffassung 117-127.

42. Με βάση τις επιβιώσεις αυτές ο L. Bréhier, Survivances 35 κε. ανέπτυξε τη θεωρία για την ύπαρξη στο Βυζάντιο μιας *religion impériale*. Παρομοίως ο W. Ensslin, Gottkaiser 65 κε. και ιδίως 70 κε. υποστήριξε την άποψη ότι παρά τις χριστιανικές επιδράσεις ισχύουν ακόμη και στο πρώιμο Βυζάντιο οι παλαιότερες αντιλήψεις για τη θεοποίηση του αυτοκράτορα. Όπως όμως θα δούμε (κατ. σημ. 15), οι αντιλήψεις των δύο ερευνητών δεν μπορούν να σταθούν.

43. Πρβ. P. Batiffol, L' église 29: «...ces survivances du culte impérial païen, vidées de la superstition qui les rendait jadis inacceptables (= για τους χριστιανούς) revêtent désormais une signification» purement civile et politique». — Συμβαίνει δηλ. με τα κατάλοιπα αυτά της παλαιάς αυτοκρατορικής λατρείας ό,τι και με τη διατήρηση των ιερών της. Όπως το διειπίωσε ο E. Kornemann, Geschichte 142: «Η αυτοκρατορική λατρεία είχε πεθάνει όμως οι παλαιοί ιερείς της παρέμειναν ως ανώτατοι κρατικοί και αστικοί λειτουργοί, ακόμη και εις τα χριστιανο-γερμανικά κράτη που διεμορφώθησαν στο έδαφος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας». — Πρβ. ακόμη H. Kruse, Studien 12, 17, 21, 37 κε. και αλλού. — A. Kaniuth, Beisetzung 69-70. — P. Batiffol, L' église 20: «Adoration du prince, adoration de ses portraits, ces deux gestes devaient avoir été vidés de toute idolâtrie, pour n' avoir excité ni les scrupules d' un Théodose Ier ni les protestations d' un St. Ambroise» πρβ. αυτ. 14, 17, 29. — Βλ. επίσης K. M. Setton, Attitude 197 «...Christians although they «adored» (adorare), did not «worship» (colere) imperial effigies, wherein they differed apparently from pagans of earlier generations». — Πρβ. G. B. Ladner, Concept 20: «Ούτε οι φίλοι, ούτε οι εχθροί των εικόνων στο βυζάντιο του 8 και 9 αι. αμφισβήτησαν την χρήση των αυτοκρατορικών εικόνων ή την προσκύνησή τους (adoratio), adoratio όμως ως τιμητική προσκύνηση μόνον και σαν κάτι το ξεχωριστό από την λατρευτική προσκύνηση, που προοριζόταν μόνο για το Θεό, ακόμη και από τους εικονολάτρες». — Τούτο είναι που παραβλέπει ο A. Grabar, L' empereur 151, όταν μιλάει για μια συνέχεια των «συνηθειών και της ασκήσεως της λατρείας των ρωμαίων αυτοκρατόρων» στην πρωτοβυζαντινή εποχή.

ρα, παρά ευσέβεια, επειδή αναφερόμαστε (προσκυνώντας) στο ιερό σύμβολο της λύτρωσης»⁴⁴. Ο ίδιος ο Μ. Κωνσταντίνος, που παλαιότερα ιστορικοί τον θεωρούσαν σαν τον κύριο οργανωτή της «αυτοκρατορικής λατρείας»⁴⁵, όταν κάποιος επίσκοπος είπε ότι ο αυτοκράτορας θα κάθεται πλάι στον Θεό και θα βασιλεύει μαζί του, κατηγορηματικά απαντά ότι δεν επιθυμεί τίποτε άλλο — τόσο για το παρόν όσο και για το μέλλον— παρά να λογαριάζεται ανάμεσα στους δούλους του Θεού: «Ὁ δὲ (Μ. Κωνσταντίνος) ἀπεχθῶς τῆς φωνῆς ἐπακούσας, μὴ τοιαῦτα τολμᾶν παρήνει φθέγγεσθαι, μᾶλλον δὲ δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῷ κᾶν τῷ παρόντι κᾶν τῷ μέλλοντι τῆς τοῦ Θεοῦ δουλείας ἀξίῳ φανῆναι»⁴⁶.

Ἡ μεταβολή αυτή στις αντιλήψεις για τον αυτοκράτορα από «αυτοκράτορα-θεό» σε «δούλο Θεού», την οποία δέχονται ακόμη και οπαδοί της διατηρήσεως της αυτοκρατορικής λατρείας⁴⁷ αποτελεί το πιο ουσιώδες και καίριο στοιχείο στην μεταβολή των περί του αυτοκράτορα αντιλήψεων την πρωτοβυζαντινή εποχή. Ὅπως χαρακτηριστικά το διατυπώνει ο Η. Dörries: «Οι προ του Κωνσταντίνου ρωμαίοι αυτοκράτορες είχαν υποκύψει στον κίνδυνο της αυτοθεοποίησης. Ο πρώτος χριστιανός αυτοκράτορας από Θεός έγινε δούλος Θεού. Τούτο αποτελεί την αποφασιστική μεταβολή. Ὅλες οι άλλες αντιλήψεις έχουν ως προϋπόθεσή τους τη μεταβολή αυτή — όσο κι' αν

44. De obitu Theodosii 48 (PL. 16. 402 A).

45. L. Bréhier, *Survivances* 35.

46. Ευσέβιος, Βίος IV. 48 (14-22): «Ὁ δὲ (= Μ. Κωνσταντίνος) ἀπεχθῶς τῆς φωνῆς ἐπακούσας, μὴ τοιαῦτα τολμᾶν παρήνει φθέγγεσθαι, μᾶλλον δὲ δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῷ κᾶν τῷ παρόντι κᾶν τῷ μέλλοντι τῆς τοῦ Θεοῦ δουλείας αἰτίῳ φανῆναι». — Πρβ. L. Bréhier, *Survivances* 43. — W. Ensslin, *Gottkaiser* 80. — Πρβ. ακόμη Η. Dörries, *Selbstzeugnis* 422, ο οποίος ακριβώς ἐπὶ τῆς βάσει τῆς μαρτυρίας αὐτῆς ἀρνείται τὴν ὑπόθεσιν τοῦ A. Heisenberg, *Untersuchungen zur Kunst u. Literatur des ausgehenden Altertums*, Leipzig 1908, 115, ὅτι ο Μ. Κωνσταντίνος με τὴν μορφή τοῦ Μαισουλίου τοῦ εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἐξάρει τὸν εαυτό του ὑπεράνω τῶν ἀποστόλων. — Βλ. καὶ Η. Kraft, *Entwicklung* 150. — Βλ. τέλος Η. Dörries, *Selbstzeugnis* 29, 52, 57, 64, 121, 254-256, ὅπου παραθέτονται καὶ ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴν κλίση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ αυτοκαλεῖται «δούλος Θεοῦ». — Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε τὴν γεμάτη μετριοφροσύνη στάση τοῦ Κων/νου ἐναντὶ τῶν ἐπισκόπων στὴ σύνοδο τῆς Νικαίας (= Ευσέβιος, Βίος III. 10 (81. 27 κε.))· P. Batiffol, *La paix constantinienne* 332. — Τοῦ αὐτοῦ, *L'eglise* 18. — Η. U. Istinsky, *Bischofsstuhl* 42. — A. Kaniuth, *Beisetzung* 50-51).

Τὴν ἀποψη εἰδικά τοῦ L. Bréhier με τὴν «αυτοκρατορική θρησκεία» τοῦ (*religion impériale*), τοῦ Th. Preger, *Konstantinos - Helios*, *Hermes* 36(1901) 469, καὶ ἄλλων ὅτι ο Κων/νος τὸ 330 προκάλεσε τὴν ἀναγνώρισή του καὶ τὴν λατρεία του ὡς Θεοῦ, ἀντέκρουσα στὸ ἄρθρο μου *Konstantin d. Gr. und der Kaiserkult*, *Historia* 5 (1956) 341-357.

47. Βλ. π.χ. J. Straub, *Herrscherideal* 113: «Ἀκόμη καὶ ο αυτοκράτορας ἐβλεπε τὸν εαυτό του ὑποταγμένο στὴν ἀπόλυτη βούληση τοῦ Θεοῦ καὶ ἦταν ἀναγκασμένος νὰ αὐτονομάζεται δούλος του».

μερικές φορές κοντεύουμε να το ξεχάσουμε»⁴⁸.

2. Προέλευση αυτοκρατορικής εξουσίας

Ο Βυζαντινός λοιπόν αυτοκράτορας, μια και ασκεί την εξουσία του με τη βοήθεια και την υποστήριξη της Θείας Χάριτος οφείλει να είναι «φίλος του Λόγου και υποφήτης του Θεού»⁴⁹. Πρέπει να είναι «ύπαρχος του Μεγάλου Βασιλέως», δηλαδή του Θεού⁵⁰. Τούτο στην χριστιανική-εσχατολογική του μορφή σημαίνει ότι ο αυτοκράτορας είναι αναγκαστικά ο πρόσκαιρος εκπρόσωπος του Θεού επί γης, ως την ημέρα της επανόδου του ουράνιου βασιλιά⁵¹. Μ' αυτήν του την ιδιότητα ο αυτοκράτορας πρέπει να είναι για τους υπηκόους του δάσκαλος προς θεογνωσία⁵² κυβερνώντας στη γη κατά μίμηση του ουράνιου βασιλιά⁵³ και παίρνοντας δύναμη στην άσκηση των καθηκόντων του απ' το ίδιο το γεγονός της θείας μίμησης⁵⁴.

Παράλληλα όμως προς τις αντιλήψεις αυτές επιζούν οι ρωμαϊκές κοσμοκρατορικές αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες ο αυτοκράτορας είναι ο «άριστος»⁵⁵, και οι αντιλήψεις του principatus σύμφωνα με τις οποίες ο αυτοκράτορας είναι ο εκλεκτός του Λαού, και κυρίως του στρατευμένου Λαού, του Στρατού⁵⁶.

Η διαρκική αυτή αντίληψη για την πηγή της αυτοκρατορικής εξουσίας, ότι δηλαδή ο αυτοκράτορας είναι βέβαια ο εκλεκτός του Θεού, εκλέγεται

48. H. Dorries, Selbstzeugnis 251.

49. Ευσέβιος, Τριακοντ. 2 (199. 22 κε.) και αλλού — Πρβ. N. Baynes, Eusebius 170.

50. Ευσέβιος, Τριακοντ. 7 (215. 31 κε.). — N. Baynes, Eusebius 172.

51. F. Dölger, Byzanz 93. — Πρβ. A. v. Harnack, Christus praesens 436. — Λεπτομερή έκθεση των εννοιών αυτών κάμνει ο F. Dölger, Cartum 140-158. — Πρβ. Του αυτού, Kaiserurkunde 230-232. — Για το εσχατολογικό περιεχόμενο των αντιλήψεων αυτών βλ. L. Bréhier, Institutions 56. — Για την πολιτική σημασία του αυτοκράτορα ως εκπροσώπου του Θεού βλ. J. Straub, Herrscherideal 118. — Πρβ. Κων. Πορφ., Βασ. Τάξ. 638. 4: «τὸν τε χρηστὸν βασιλέα κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀναλογοῦντα Θεῷ».

52. Ευσέβιος, Τριακοντ. 5 (206. 1 κε.). — Πρβ. F. E. Cranz, Kingdom 54.

53. Ευσέβιος, Τριακοντ. 1 (198. 32 κε.). — F. E. Cranz, Kingdom 54.

54. Ευσέβιος, Τριακοντ. 3 (201. 19 κε.). — Πρβ. J. Vogt, Constantin 214-216, ο οποίος όμως δεν αποσιωπά το γεγονός ότι οι ανωτέρω αντιλήψεις εκφράζονται μόνον από τον Ευσέβιο και δεν παρελήφθησαν ούτε από τη Δύση, ούτε από τον Αθανάσιο. — Πρβ. F. E. Cranz, Kingdom 54.

55. Βλ. σχετ. E. Demougeot, Théorie 194 κε.

56. Πρβ. E. Demougeot, Unité 5: «des origines du principat... ne sont pas... effacées. Aussi le prince est-il avant tout l' élu de l' armée».

όμως από το λαό⁵⁷, είναι φαινόμενο που εύκολα διαπιστώνουμε στην πρωτοβυζαντινή εποχή και που ορθά ο F. Dölger χαρακτήρισε ως τον ζωτικό νόμο της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που απαιτούσε να καταλάβει το θρόνο ο άριστος και ο ισχυρότερος και που διέβλεπε στην ανάρρηση (αναγόρευση) δια των τριών καθεστωτικών παραγόντων, Στρατού, Συγκλήτου και Λαού, την εγγύηση για την θεϊκή επικύρωση της εκλογής⁵⁸ (του νέου αυτοκράτορα). Την απλούστερή της έκφραση βρίσκει αυτή η αντίληψη στην εκλογή του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας εκλέγεται απ' το λαό. Στην εκλογή όμως αυτή δρα και αποκαλύπτεται το θείο πνεύμα και η θεία θέληση.

Η αντίληψη αυτή επαληθεύεται με πάμπολλα τεκμήρια που εξάγονται από εξωτερικεύσεις των ίδιων των αυτοκρατόρων.

Έτσι βλέπουμε τον Κωνσταντίο όταν θέλησε να αναγορεύσει τον Ιουλιανό καίσαρα, να αισθάνεται την ανάγκη να ζητήσει την επικύρωση της ενεργείας του από το στρατό: «Επιθυμώ να προαγάω στο αξίωμα του Καίσαρα (τον Ιουλιανό) και (θέλω) αν το σχέδιό μου αυτό φαίνεται ωφέλιμο, να επικυρωθεί με τη συγκατάθεσή σας»⁵⁹.

Ο Βαλεντινιανός Α' τονίζει ότι εκλέχτηκε αυτοκράτορας από τις πολιτικές και τις στρατιωτικές αρχές⁶⁰, συγχρόνως όμως και με την επίνευση των θείων δυνάμεων⁶¹.

Ο ίδιος ο Βαλεντινιανός θέτει την αναγόρευση του γιου του Γρατιανού υπό την επίνευση και έγκριση των ουρανίων δυνάμεων και του στρατού⁶².

Οι αντιλήψεις αυτές πιστοποιούνται και για τον 5ο αι. Ο Μαρκιανός αναγγέλλει την εκλογή του στον πάπα Λέοντα με τα εξής λόγια: «Εἰς τοῦτο τὸ

57. Η έκφραση «δυαρχική αντίληψη», δεν σημαίνει δυο χωριστές «πηγές εξουσίας», αλλά την αποκάλυψη της θεϊκής ενέργειας με τη λαϊκή εκλογή. Πρβ. τη διατύπωση του F. Dölger, *Byzanz* 94. — Βλ. Του αυτού, *Familienpolitik* 181. — Του αυτού, *Das byzantinische Reich, Idee u. Gestalt, en Volkstum im Südosten* 6 (1944) 110.

58. Βλ. F. Dölger, *Familienpolitik* 181 «dieses Lebengesetz des altrömischen Kaisertums, welches den Besten und den Stärksten an der Spitze des Reiches forderte und in der Ausrufung (ανάρρησις, αναγόρευσις) durch die gesetzlichen Faktoren Heer, Senat und Volk die Garantie für die göttliche Bestätigung der Wahl dieses Besten erblickte...».

59. Βλ. *Amm. XV. 8. 8-a. 355*: «in Caesaris adhibere potestatem exopto, coeptis (si videntur utilia) etiam vestra consensione firmandis».

60. *Amm. XXVI. 1. 3-a. 364*: «potestatum civilium militiaeque rectores».

61. *Amm. XXVI. 1. 5-a. 364*: «Valentinianus... numinis adspiratione caelestis electus est». — Πρβ. W. Ensslin, *Gottkaiser* 62. — Βλ. όμως την επανάληψη της εκλογής στη Νίκαια (= *Amm. Marc. 26. 2. 2*) καθώς και το λόγο του μετά την αναγόρευσή του (= *Amm. 26. 2. 6*). — Πρβ. ακόμη M. Gelzer, *Altertumswissenschaft* 186.

62. *Amm. Marc. XXVII. 6. 8*: «si proficit caelestis numinis vestraeque maiestatis voluntas parentis amorem iuverit praeuntem». — W. Ensslin, *Gottkaiser* 62.

μέγιστον βασιλείον ἤλθομεν Θεοῦ προνοία καί ἐπιλογῇ τῆς ὑπερφυοῦς συγκλήτου καί παντός τοῦ στρατοῦ»⁶³.

Ο Λέων Α΄ ευχαριστώντας τους στρατιώτες του για την εκλογή του εἶπε: «ὁ Θεὸς ὁ παντοδύναμος καὶ ἡ κρίσις ἡ ὑμετέρα... αὐτοκράτορά με... ἐξελέξατο»⁶⁴.

Παρομοίως γράφει ο Μαγιοριανός σε Νεαρά του απευθυνομένη στη Σύγκλητο: «...αναγορεύθηκα αυτοκράτορας, πατέρες συγκλητικοί, με την ἀπόφασή σας να με ἐκλέξετε και με την καθιέρωσή μου ἀπὸ το γενναίον στρατεύμα». Και συνεχίζει: «ας προστεθεῖ ἡ ευμένεια του Θεοῦ στην γνώμη ὄλων σας...»⁶⁵ θέλοντας μ' αὐτό να πει ὅτι χωρὶς τῆς θεῖας ἐπίνευσης ἡ ἐκλογή των ἄλλων παραγόντων δεν θα εἶχε ουσιαστική σημασία.

Λίγο ἀργότερα ο Αναστάσιος Α΄ τονίζει: «...ἡ ἐκλογή μου ἀπὸ τὴν ἐνδοξότατην σύγκλητον καὶ τὴν συναίνεσιν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ ν' ἀναλάβω τὰ καθήκοντα τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορα, μὰ πρὶν ἀπ' ὅλα ἡ συγκατάβασις τῆς ἁγ. Τριάδος...»⁶⁶.

Αντίθετα πρὸς τὴν Πρωτοβυζαντινὴν ἐποχὴν γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε, ὅπως εἶδαμε, ἀρκετὲς καὶ ὀπωσδήποτε ἀκριβεῖς πληροφορίες σχετικὲς με τὴν ἐκλογήν καὶ ἀναγόρευσιν των βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, οἱ ἀντίστοιχες πληροφορίες τῆς Μέσης καὶ Ὑστερης περιόδου καὶ λίγες εἶναι καὶ, συνήθως, ἀσαφεῖς καὶ ἀόριστες. Ὅπου ὅμως οἱ πληροφοριοδότες μας εἶναι ἀκριβεῖς καὶ λεπτομερειακοί, φαίνεται ἀμέσως ὅτι οἱ κύριοι καθεστωτικοὶ παράγοντες τῆς ἀναγορέσεως των βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ στὶς περιόδους αὐτὲς ὅπως καὶ στὴν Πρωτοβυζαντινὴν ἦσαν ἡ Σύγκλητος, ὁ Στρατὸς καὶ ὁ Λαὸς (δῆμοι).

Τέτοια μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ διακόνου καὶ χαρτοφύλακα τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀγάθωνος. Ὁ Ἀγάθων ἀναφερόμενος στὴν ἀναγόρευσιν τοῦ Αναστασίου Β΄ (πρῶην ἀσηκρήτη Ἀρτεμίου) (14 Ἰουνίου 713) γράφει: «ἀνακηρύσσεται με

63. Mansi VI 93: E. Schwartz, A.C.Oe. II^m 1 σ. 17, 19 κε. — Πρβ. W. Ensslin, Gottkaiser 84. — Του αὐτοῦ, Kaiser 461. — L. Bréhier, Institutions 55.

64. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί Βασιλείου τάξεως I. 91 (411. 23 CB). — L. Bréhier, Survivances 44. — O. Treitinger, Kaiseridee 9 καὶ 36. — Του αὐτοῦ, Reichsgedanken 3. — W. Ensslin, Gottkaiser 87-88.

65. Nov. Maj 1-a. 458: «Imperatorem me factum, patres conscripti, vestrae electionis arbitrio et fortissimi exercitus ordinatione cognoscite. Adsit aestimationi omnium propitia divinitas. M. Gelzer, Altertumswissenschaft 186. — W. Ensslin, Gottkaiser 88.

66. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί Βασιλείου τάξεως I. 92 (424. 4): «τῆς ἐνδοξότατης συγκλήτου ἡ ἐκλογή καὶ τῶν δυνατῶν στρατοπέδων τοῦ τε καθοσιωμένου λαοῦ ἡ συναίνεσις πρὸς τὸ ἀναδέξασθαι τῆς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων τὴν φροντίδα, προηγουμένως τῆς ἐπιεικείας τῆς θεῖας Τριάδος προσεχώρησεν» — O. Treitinger, Reichsgedanke 3. — W. Ensslin, Gottkaiser 89. — R. Guiland, Droit divin 150.

τὴν ἐποφοίτηση καὶ τὴ χάρις τοῦ πανάγιου καὶ ζωοποιῦ πνεύματος... μετὰ τὴν κοινὴ ψήφω καὶ κρίσει τῆς ἱερῆς συγκλήτου, τῶν στρατευμάτων ποῦ βρίσκονται ἐδῶ καὶ ὄλων τῶν πολιτῶν»⁶⁷.

Παρομοίως ὁ Μιχαήλ Α΄ «ἀνηγορεύθη βασιλεὺς Ρωμαίων... ὑπὸ πάσης τῆς Συγκλήτου καὶ τῶν Ταγμάτων»⁶⁸, ἐνῶ ἡ Θεοδώρα ἀνηγορεύθη βασίλισσα «παρὰ πάντων τῶν τε τῆς βουλῆς καὶ τῶν τοῦ δήμου καὶ αὐτῶν τῶν τῆς ἐκκλησίας»⁶⁹. Το αὐτὸ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ πληροφορία τοῦ Θεοφάνη ἀναφερόμενου στὴ βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄ (668-685): «καὶ ἔλαβε τὰ πρωτεῖα αὐτῶν τοῦ εἰσελθεῖν ἐν τῇ πόλει καὶ μετὰ τῆς συγκλήτου βουλευσασθαι»⁷⁰. Εἰς τὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγεῖ καὶ πληροφορία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη ἀναφερόμενη στὴν ἀναγόρευση τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλου (1195): «ὑπὸ παντὸς τοῦ στρατιωτικοῦ τάγματος καὶ ὅσοι μέρος ἦταν τῆς γερουσίας, βασιλεὺς αὐτοκράτωρ ἀναγορεύεται»⁷¹. Ἡ πληροφορία τοῦ Παχυμέρη ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν ἀναγόρευση τοῦ Μιχαήλ Θ΄ (1294) ἀναφέρει τὴν σύμπραξιν σ' αὐτὴ ἀνωτάτων υπαλλήλων, στρατιωτικῶν⁷². Τέλος ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰω. Καντακουζηνοῦ ἀναφέρει: «τοὺς ἐν ἀξιώμασι πάντας καὶ τοὺς ἐν τέλει καὶ τὴν στρατιάν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸν τῶν... τῆς ἐκκλησίας... οἰάκων ἐπειλημμένον, ἔτι δὲ καὶ πανδημεὶ τὴν πόλιν...»⁷³.

Ἡ σύμπραξις λοιπὸν τῶν τριῶν καθεστωτικῶν παραγόντων, Συγκλήτου-Στρατοῦ-Λαοῦ, στὴν ἐκλογή καὶ ἀναγόρευση τοῦ αυτοκράτορα διαπιστοῦται καὶ σε πολὺ προχωρημένες περιόδους τῆς βυζαντινῆς ζωῆς.

3. Ἡ ἀνοδος στὸ θρόνον τοῦ αυτοκράτορα

Ἡ ἐκλογή καὶ ἀναγόρευση τοῦ αυτοκράτορα συντελεῖται ἀπὸ τις ὁργανωμένες ομάδες ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴ λαϊκὴ βούληση: τὴ σύγκλητο, τὸ

67. Mansi XII. 192: «Ἀνακηρύσσεται... τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ χάριτι... τοῦ παναγίου καὶ ζωοποιῦ πνεύματος... ψήφω τινὶ καὶ δοκιμασίᾳ τῆς τε ἱερᾶς συγκλήτου... τῶν τε ἐπιδημούντων... ἐκστρατευμάτων καὶ τοῦ πολιτικοῦ δήμου παντός». — Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή 76.

68. Θεοφάνης 493. 29. — Πρβ. Βίο Ἰγνατίου: PG. 105. 489: «ψήφω δὲ τῆς Συγκλήτου πάσης, τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας (Μιχαήλ Α΄) ἐγχειρίζεται...». — Πρβ. ἐπίσης Λέων Γραμματικός 205. — Γεώργιος Μοναχός II. 776. — Ἰωάννης Σκυλίτσης II. 43. — Ἰω. Ζωναράς III. 312. — Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή 84.

69. Ἰω. Ζωναράς III. 661. — Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή 113.

70. Θεοφάνης 352. — Πρβ. Ἰω. Σκυλίτσης I. 764.

71. Νικ. Χωνιάτης 598. — Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή 166.

72. Π. 195. 9. κε.

73. I. 196. 14 κε. «ὄλους τοὺς ἄρχοντες καὶ τὸ στρατὸ καὶ τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ ὄλους τοὺς πολῖτες».

στρατό, τους δήμους. Σ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας η παρουσία αυτών των παραγόντων αποτελεί λοιπόν το συστατικό στοιχείο της αυτοκρατορικής εκλογής, με την παρατήρηση ότι, επειδή κάθε ένας απ' αυτούς τους παράγοντες εκφράζει τη λαϊκή βούληση, δεν είναι απόλυτα απαραίτητη η ταυτόχρονη παρουσία τους κατά την αυτοκρατορική εκλογή, αν έκτακτοι λόγοι δεν το επιτρέπουν⁷⁴. Βέβαια η παρουσία του λαϊκού στοιχείου είναι καθαρά διακοσμητική. Η εκλογή του νέου αυτοκράτορα είναι υπόθεση πότε του στρατού, πότε της συγκλήτου, πότε και των δύο παραγόντων μαζί.

Το κείμενο σημείο για την αναγόρευση είναι οι επευφημίες, που τις απευθύνουν οι καθεστωτικοί παράγοντες στον αυτοκράτορα, φωνάζοντάς τες ρυθμικά κατά την αναγόρευσή του. Οι επευφημίες αποτελούν το μέσο με το οποίο ο βυζαντινός πολίτης γίνεται «βασιλεύς» (= αυτοκράτορας), ο απλός *civis Romanus* γίνεται *divus imperator*⁷⁵. Παραδείγματα τέτοιων επευφημιών παραδίδει ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, όπως π.χ. «Λέων Αὔγουστε, σὺ νικᾷς, σὺ εὐσεβής, σὺ σεβαστός· ὁ Θεός σε ἔδωκεν, ὁ Θεός σε φυλάξει· τὸν Χριστὸν σεβόμενος αἰεὶ νικᾷς· πολλοὺς χρόνους Λέων βασιλεύσει· χριστιανὸν βασίλειον ὁ Θεὸς περιφρουρήσει»⁷⁶.

Για τα μέσα περίπου του 5ου αιώνα μαρτυρείται για πρώτη φορά και ένα άλλο στοιχείο της διαδικασίας στην αυτοκρατορική αναγόρευση, που ίσως υπήρχε και παλαιότερα: η στέψη απ' τον πατριάρχη του νεοεκλεγμένου⁷⁷. Η πράξη όμως αυτή δεν είναι συστατικό στοιχείο της αυτοκρατορικής αναγόρευσης. Αποτελεί απλή επίδοση του εμβλήματος της εξουσίας στο νεοεκλεγμένο αυτοκράτορα από τον πιο σεβάσμιο απ' τους εκπροσώπους του λαού⁷⁸. Είναι αλήθεια ότι με το πέρασμα του χρόνου η πράξη αυτή έπαιρνε όλο και μεγαλύτερη σημασία και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα κατέληγε ν' αναγνωριστεί σαν συστατικός παράγοντας για την αυτοκρατορική αναγόρευση, προ παντός επειδή εξέφραζε το δεσμό του αυτοκράτορα με το Θεό⁷⁹. Η επέμβαση ξένων παραγόντων, που η πίεσή τους προκάλεσε τελικά την πτώση του κράτους, εμπόδισε αυτήν την εξέλιξη και έτσι η στέψη του αυτοκράτορα από τον

74. Βλ. F. Dölger, Familienpolitik 180 κε. — Του αυτού, Byzanz 94. — O. Treitinger, Kaiseridee 17 κε. — J. Karayannopoulos, Kaiser 244 κε. — Του Αυτού BZ. 50 (1957) 471.

75. Πρβ. O. Treitinger, Kaiseridee 83.

76. Κων. Πορφ., Βασ. Τάξ. I. 141. 19 κε.

77. Πρβ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή 27 κε., 29 κε. με τη σχετική βιβλιογραφία.

78. Πρβ. O. Treitinger, Kaiseridee 27 κε., 30: «...als Vertreter des Reiches, als vornehmster römischer Bürger und zugleich als Vertreter der Kirche handelte der Patriarch auch bei der Krönung».

79. Πρβ. O. Treitinger, Kaiseridee 28.

πατριάρχη παρά τη συνεχώς αυξανόμενη σημασία της δεν κατάφερε να υψωθεί σε συστατικό στοιχείο της αυτοκρατορικής αναγόρευσης⁸⁰.

Αλλά και η ύψωση του νεοεκλεγόμενου αυτοκράτορα πάνω στην ασπίδα, συνήθεια που κληροδοτήθηκε από τη ρωμαϊκή στρατιωτική παράδοση κι' εξακολούθησε να ισχύει σ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας⁸¹, δεν ήταν συστατικό στοιχείο της εκλογής, αλλά έμεινε πάντα σαν συμβολική πράξη που θύμιζε τη στρατιωτική προέλευση και αποστολή του αυτοκράτορα⁸².

Μοναδικό συστατικό στοιχείο της αναγόρευσης του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν, επαναλαμβάνουμε και πάλι, οι επευφημίες των τριών καθεστωτικών παραγόντων, της συγκλήτου, του δήμου και του στρατού, είτε μαζί, είτε χωριστά⁸³.

80. Υπάρχουν αυτοκράτορες, που δεν στέφθηκαν κι' όμως δεν αμφισβητήθηκε η νομιμότητά τους, όπως π.χ. ο Κωνσταντίνος ΙΑ' Παλαιολόγος.

81. Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή 57, 106. — Πρβ. Δ. Μισίου, Διαθήκη 187-188.

82. Ο. Treitinger, *Kaiseridee* 22 κε.

83. Πρβ. Ο. Treitinger, *Kaiseridee* 31 σημ. 98.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΛΑΙΣΙΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

A. Ηθικά πλαίσια

Είπαμε παραπάνω για τη διπλή, κατά κάποιον τρόπο, εκπόρευση της εξουσίας του βυζαντινού αυτοκράτορα. Η διπλή αυτή εκπόρευση της εξουσίας του καθορίζει και τις υποχρεώσεις και —σαν συνέπεια— και τους περιορισμούς της αυτοκρατορικής εξουσίας.

1. Πρώτα απέναντι στον Θεό: η εξουσία του πρέπει να είναι υπηρεσία προς τον Θεό. «Βασιλεύεις ὑπηρετῶν τὸν Θεόν, καὶ ὑπηρετεῖς Αὐτὸν βασιλεύων», λέει ο πάπας Λέων Α' στον αυτοκράτορα Μαρκιανό⁸⁴. Ο αυτοκράτορας πρέπει να νοιάζεται συνεχώς πως θ' αρέσει στον Θεό, που του χάρισε την εξουσία: «σκῆπτρον βασιλείας παρὰ Θεοῦ δεξάμενος, σκέπτου πῶς ἀρέσεις τῷ ταύτην σοι δεδωκότι»⁸⁵. Αυτό όμως θα το πραγματοποιήσει κυριότατα με το να συμμορφώνεται με τις θεμελιώδεις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας και ηθικής⁸⁶, γιατί μόνο έτσι θα αποδείξει το σεβασμό του προς το Θεό και μόνο έτσι θα το τιμήσει⁸⁷.

2. Οι δεύτεροι περιορισμοί της αυτοκρατορικής εξουσίας προέρχονται από τις υποχρεώσεις του έναντι του λαού του.

Ο βυζαντινός αυτοκράτορας πρέπει να μην είναι ηγεμόνας αυθαιρεσίας, αλλά πριν από κάθε τι άλλο λειτουργός της πολιτείας⁸⁸, με κύριο σκοπό και

84. Ep. 142. 1 (= Mansi VI. 305-PL. 54. 1111 A): «quanto sint in verstra clementia dilectio dei, cui serviendo regnatis et regnando servitis». — W. Ensslin, *Gottkaiser* 94.

85. Αγαπητός, Ἐκθεσις ΞΑ' (PG. 86, 1, 1181). — Πρβ. Αμβρόσιος, Ep. 41. 26 (PL. 16. 1168): «quo gloriosior factus es, eo amplius auctori tuo deferendum noveris».

86. Βλ. J. R. Palanque, *St. Ambroise* 378: «...tous ses (= του αυτοκράτορα) actes privés et publics, doivent demeurer conformes aux prescriptions de la morale chrétienne».

87. J. - R. Palanque, *St. Ambroise* 379: «ils (= αυτοκράτορες) l' (= Θεόν) honoreront donc par leur conduite privée et aussi par un gouvernement toujours conforme aux exigences de la morale».

88. Βλ. Συνέσιος, Περὶ βασιλ. 18 β (42. 11): «Καὶ σὺ βασιλεῦ τῆς ἐπαναγωγῆς τῶν ἀγαθῶν ἄρξαιο, καὶ ἀποδοίης ἡμῖν λειτουργὸν τῆς πολιτείας τὸν βασιλέα».

αποστολή του την ακάματη και αδιάκοπη φροντίδα για τους υπηκόους του: «ἀπάντων τῶν ὑπηκόων προνοεῖν καὶ χεῖρα ὀρέγειν ἅπασι τοῖς ἀδικουμένοις», γράφει ο ἐπίσκοπος Δορυλαίου Ευσέβιος⁸⁹. Ο υψηλότερος στόχος του αυτοκράτορα πρέπει να εἶναι ἡ ἡσυχία, ἡ ασφάλεια καὶ ἡ σωτηρία τῶν υπηκόων του: «Finis enim justī imperiī.. utilitas oboedientium aestimatur et salus», λέει ο Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος⁹⁰. Ο Μαρκιανὸς γράφει: νύχτα καὶ μέρα μεριμνούμε ὥστε ὅλοι ὅσοι ζουν κάτω ἀπὸ τὸ σκήπτρο μας να εἶναι ασφαλισμένοι ἀπὸ τις ἐχθρικές ἐπιθέσεις καὶ να ζουν εἰρηνικά, ἐλεύθερα καὶ ασφαλισμένα⁹¹.

Μόνο με τὸν ὄρο ὅτι θα πραγματοποιηθεῖ ὁ σκοπὸς αὐτὸς θα μπορούσε ὁ αυτοκράτορας να γίνεῖ αὐτὸ πρὸς τὸ ὁποῖο πρέπει να κατατείνει δηλ. «κοινὸν ἀγαθὸν ἀνθρώποις ἐκ Θεοῦ χάριτος», ὅπως λέγει ὁ Ευσέβιος⁹².

Οι αυτοκράτορες τῆς πρωτοβυζαντινῆς εποχῆς δείχνουν καθαρὰ στις διάφορες ἐκδηλώσεις τους ὅτι ἔχουν βαθειὰ συνείδηση τῶν υποχρεώσεων που τους ἐγεί ἐπιβάλλει ἡ Θεῖα Πρόνοια με τὴν ἀνάθεση τῆς ἐξουσίας ἀπέναντι τῆς πολιτείας καὶ τῶν υπηκόων τους⁹³. Ἐτσι ὁ Βαλεντινιανὸς Α΄ (364-375) ὅταν παρουσιάζει τὸ γιο του Γρατιανὸ στο στρατὸ βεβαιώνοντας ὅτι θα ζήσει ὡς καλὸς αυτοκράτορας, ἀφού ἀπαριθμῆσει τις ἀρετές που πρέπει να ἐπιδείξει ὁ νέος αυτοκράτορας καταλήγει με τὸ ὅτι ἡ μεγαλύτερη ἀρετὴ του θα

89. Mansi VI. 584.

90. XXX. 8. 14 (σκοπὸς τῆς δίκαιης ἐξουσίας εἶναι ἡ ὠφέλεια καὶ ἡ σωτηρία τῶν υπηκόων).

91. N. Marc. 2-a. 450: «nam id die ac noctu prospicimus, ut universi, qui sub nostro imperio vivunt et armorum praesidio ab hostili impetu muniantur et in pace libero otio ac securitate potiantur».

92. Βίος I. 41 (7. 27). — Συνέσιος, Περὶ βασιλ. 17. 20α (40. 6): «οὕτως ἀξιῶ τὸν βασιλέα κοινὸν ἀγαθὸν... εἶναι». — Πρβ., του αὐτοῦ, ἐνθ. ἀνωτ. 3Α (8. 6), ὅπου λέγεται ὅτι ὁ ταχύτερος δρόμος για τὴν ἀνόρθωση «οἰκῶν, πόλεων καὶ ἔθνῶν» εἶναι ἡ καλὴ ἀνατροφή του ηγεμόνος. K. M. Setton, Attitude 51. — Ἡ ιδιότητα του «ἀγαθοῦ τοῖς ἀνθρώποις» πρέπει να εἶναι κατὰ μίμηση ἀκριβῶς του αυτοκρατορικοῦ προτύπου καὶ ιδιότητα τῶν ἀρχόντων τους ὁποῖους διόρισε ὁ αυτοκράτορας. Βλ. Θεμίστιος, I. 251. 5: «Ἄπασα ἀρχὴ μείζων τε καὶ μικρότερα πρὸς τὸ ἀγαθὸν τέταται. Ὅρα γὰρ πρὸς τὸν ζῆλον τῶν βασιλέων...» — A. Piganiol, Empire 310. — Βλ. ἀκόμη ἐπιγραφές, ὅπου ὁ αυτοκράτορας χαρακτηρίζεται ὡς «bono rei publicae natus»: CIL. III. 5326, 5726 (= Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας) V. 861 β, 8964, 8056 β (= Ιουλιανός): V. 8012, 8034, 8037 (= Ιωνιανός) V. 8066 β, 7988 β, 8965 (= Βαλεντινιανός Α΄). Πρβ. ἐπίσης E. Diehl, ILC. V. 4, 6, 8, 9, 12. — A. Alföldi, Insignien 94 σημ. 4. O. Treitinger, Kaiseridee 231: «In allen... Anschauungen von Kaiser und Recht lebt noch ein gutes Stück der alten Erlöser; und Heilandssymbolik... Die «felicium temporum reparatio» wird gedanklich die ganze byzantinische Zeit hindurch aufrecht erhalten». — Πρβ. Του αὐτοῦ, Vom oströmischen Reichsidee 7.

93. W. Ensslin, Kaiser 467: «...von einem moralischen Verantwortungsbewusstsein her, durch die Überzeugung von der Kaisergewalt als einer Gnadengabe Gottes gestützt, sich gerade bei tüchtigen Herrschern ein starkes Verantwortlichkeitsgefühl entwickeln konnte».

είναι ν' αγαπάει τη χώρα του, όπως αγαπά το σπίτι των προγόνων του⁹⁴. Και ο Μαρκιανός τονίζει: «Επιθυμία μας βαθειά είναι η φροντίδα για τους υπηκόους μας⁹⁵».

Εκατό περίπου χρόνια αργότερα ο Αναστάσιος Α' (491-518) κατά την αγόρευση του διακηρύσσει: δεν αγνοώ πόσο βάρος ανέλαβα· αλλά παρακαλώ τον αυτοκράτορα Θεό να με αναδείξει στην εκτέλεση των καθηκόντων μου τέτοιον που ελπίζατε ν' αποδειχθώ όταν με εκλέγατε αυτοκράτορα⁹⁶.

Ο Ιουστίνος Α' πάλι τονίζει: φροντίδα μου είναι να σας φέρω, με τη βοήθεια της Θείας Πρόνοιας, στο δρόμο της προόδου και να διατηρώ τον καθένα σας προστατευμένο και απαλλαγμένο από κάθε φροντίδα⁹⁷.

Ο Ιουστινιανός δεν καύει να αναφέρει τις φροντίδες που παίρνει για τους υπηκόους του: Τυχαίνει πολλές φορές να περνάμε ημέρες και νύκτες αγρυπνώντας και γεμάτοι έγνοιες, σκεπτόμενοι με τί τρόπο θα μπορέσουμε να δώσουμε στους υπηκόους μας αυτά που είναι πράγματι ωφέλιμα και αρέσουν στο Θεό. Και δεν θεωρούμε τις αγρύπνιες έξω από τα καθήκοντά μας, αλλά τις αφιερώνουμε, εξομοιώνοντας ημέρα και νύχτα, σε τέτοιες μέριμνες, που τις αναλαμβάνουμε για να μπορέσουν οι υπήκοοί μας να ζήσουν ελεύθερα από κάθε φροντίδα. Και ερωτούμε και αναζητούμε τί ακριβώς πρέπει να πράξουμε για να σφεληθούν οι υπήκοοί μας και να απαλλαγούν από κάθε βάρος και κάθε ζημιά που θα ερχόταν απ' έξω⁹⁸.

3. Η αναγνώριση όμως και αποδοχή των υποχρεώσεων του έναντι του λαού είχε ως συνέπεια ουσιώδεις περιορισμούς της αυτοκρατορικής εξουσίας⁹⁹.

94. Amm. Marcel. XXVII. 6. 9-a. 367: «et quod pietatis summum primumque munus est, rem publicam ut domum paternam diligere poterit et avitam». — Πρβ. αυτ. XXII. 6. 12, όπου ο Βαλεντινιανός συμβουλεύει το γιό του να μη διανοηθεί τίποτε που θα μπορούσε να θίξει ότι προσιδιάζει στο ρωμαϊκό κράτος: «...nihil alienum putare, quod ad Romani imperii pertinet statum».

95. N. Marc. 2. πρ. — α. 450: «curae nobis est utilitati humanigenis providere».

96. Κωνστ. Πορφ., Βασ. Τάξ. I. 92 (424. 19 CB).

97. Κωνστ. Πορφ., Βασ. τάξ. I. 93 (430. 9 CB). Πρβ. Ιουστίνου Β' Nov. 6 — α. 570: JGR. I 10.

98. NJ. 8, πρ. (64. 10-23) — α. 535. — Πρβ. NJ. 8 - Ed. (78. 22). — NJ. 43, πρ. (269. 21) — α. 537. — NJ. 46, πρ. (280. 9) — α. 537. — NJ. 77, πρ. (381. 17) — s. a.. — NJ. 80, πρ. (390. 20) — α. 539. — NJ. 81, πρ. (397. 13) — α. 539. — NJ. 85, πρ. (414. 14) — α. 539. — NJ. 86, πρ. (419. 19) — α. 539. — NJ. 93, πρ. (459. 13) — α. 539. — NJ. 127, πρ. (633. 17) — α. 548. — NJ. 128, c. I (636. 15) — α. 545. — NJ. 134, πρ. (676. 24) — α. 556. — NJ. 135, πρ. (690. 4) — α. — s. a. — NJ. 137, πρ. (695. 6) — α. 565. — NJ. 147, πρ. (718. 20) — α. 553.

99. Πρβ. F. Kern, Gottesgnadentum II: «Τό θεοκρατικό-μοναρχικό περιεχόμενο της εξουσίας του δέν έκανε τόν ήγεμόνα «μονάρχη» στή σημερινή έννοια του όρου. 'Η έξάρτηση το

Στην πρωτοβυζαντινή εποχή οι αυτοκράτορες προσπάθησαν ν' αποδυναμώσουν τις εξαρτήσεις αυτές με την εξωτερική, πομπώδη κι' επιβλητική διαμόρφωση του αυλικού εθιμοτυπικού, δηλ. με τον τονισμό του υπερβατικού στοιχείου της αυτοκρατορικής εξουσίας¹⁰⁰ — βέβαια χωρίς μεγάλη επιτυχία την εποχή αυτή¹⁰¹.

Έτσι η «φιλελεύθερη» ή «δημοκρατική» αυτή αντίληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας κατόρθωσε να διαρκέσει ως την Στάση του Νίκα. Έπειτα από αυτήν αρχίζει μια μεταβολή. Ο Ιουστινιανός που είδε το θρόνο του και τη ζωή του ν' απειλούνται από τη μανία του όχλου, δεν είναι πια πρόθυμος ν' αναγνωρίσει ότι η εξουσία του πηγάζει και από το λαό. Στις αντιλήψεις του κερδίζει όλο και πιο πολύ βάρος η πεποίθηση ότι η αυτοκρατορική εξουσία έρχεται μόνο από το Θεό¹⁰². Γι' αυτό και τονίζει συνεχώς στις Νεαρές του ότι ο Θεός του έδωσε την εξουσία¹⁰³.

Η υποχρέωση του αυτοκράτορα να φροντίζει για το λαό του δεν παύει βέβαια στους κατόπιν καιρούς, δεν είναι όμως αποτέλεσμα υποχρεώσεων προς τον λαό του τον ίδιο, αλλά εφαρμογή της θελήσεως του Θεού που του έδωσε την εξουσία¹⁰⁴.

Η νέα αυτή ιδιότητα του αυτοκράτορα ως εκτελεστού της θεϊκής βουλήσεως εμπνέει την πεποίθηση, ότι ο κάθε συγκεκριμένος φορέας της αυτοκρατορικής εξουσίας ίσταται πάνω από τους άλλους ανθρώπους. Ο Ιουστινιανός έδωσε σάρκα και οστά στην αντίληψη αυτή με την εισαγωγή δεσποτικού κλίματος στην αυλή του¹⁰⁵.

ήγεμόνα από τό Θεό και τίς έντολές του... διατηρούσε τήν εξάρτησή του (= τοῦ ήγεμόνα) από τή θέληση τῆς όλότητος, ἀφοῦ στήν ἐξουσία συνυπῆρχαν καί ἡ θεϊκή καί ἡ λαϊκή έντολή».

100. Βλ. A. Alföldi, *Ausgestaltung* 30 κε. — Του αυτού, *Insignien* 3 κε. — T. Avery, *Adoratio* 66 κε. — Η τάση αυτή απαντά ήδη στους πρώιμους αυτοκρατορικούς ρωμαϊκούς χρόνους κατ' απομίμηση ελληνιστικών προτύπων. — Βλ. σχετικά W. Ensslin, *Gottkaiser*. — Βλ. ακόμη L. Bréhier, *Conception* 75-79.

101. E. Kern, *Gottesgnadentum* 108 σημ. 229 και 109 σημ. 230. — J. Karayannopoulos, *Kaiser* 383.

102. Χωρίς όμως άλλο διάμεσο, π.χ. την εκκλησία, η οποία αντίθετα προς ό,τι συνέβη στη Δύση δεν απέκτησε ποτέ το δικαίωμα ν' «απονέμει» την βασιλεία. — Βλ. σχετ. F. Dölger *BZ.* 38 (1938) 240. — Πρβ. A. Michel, *Kaisermacht* 231 κε.

103. Βλ. π.χ. Εδικτο 8 (CJC. III. 78. 21), NJ 72 πρ. (CJC. III. 358. 36-37), NJ. 77 πρ. (381. 19-20), NJ. 80 πρ. (390. 21-22), NJ. 81 πρ. (397. 14), NJ. 85 πρ. (414. 17), NJ. 86 πρ. (419. 19-20). — Πρβ. W. Ensslin, *Gottkaiser* 91 κε.

104. Βλ. π.χ. NJ. 133 πρ. (CJC. III. 666. 21).

105. Πράγμα άλλωστε για το οποίο τον ψέγει ο Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 30. 21 κε. (184. 19 κε.). — Πρβ. L. Bréhier, *Survivances* 57.

Στην ίδια γραμμή κινούνται και οι μετά τον Ιουστινιανό αυτοκράτορες, που δεν παύουν βέβαια να καυχώνται για τις φροντίδες που καταβάλλουν και την πρόνοια που δείχνουν για το κράτος και τους υπηκόους τους¹⁰⁶ τονίζουν όμως ότι θεωρούν υποχρέωσή τους προς το Θεό, ό,τι κάνουν για το λαό¹⁰⁷. Τούτο εκφράζει χαρακτηριστικώτατα ο Ανδρόνικος Β': γιατί ταιριάζει περισσότερο από κάθε τι άλλο σ' αυτούς που έτυχε να δώσει ο Θεός τη βασιλεία, να ευεργετούν τους υπηκόους, μιμούμενοι σ' αυτό αυτόν ακριβώς που τους έδωσε την εξουσία¹⁰⁸.

4. Ανακεφαλαιώνοντας τα όσα είπαμε στις προηγούμενες σελίδες παρατηρούμε ότι η βυζαντινή πολιτική θεωρία έβλεπε στο πρόσωπο του αυτοκράτορα τον εκλεκτό του Θεού, συνάμα όμως και τον εκλεκτό του Λαού.

Παρατηρούμε ακόμη ότι η διπλή αυτή εκπόρευση της αυτοκρατορικής εξουσίας συνεπαγόταν πραγματικές δεσμεύσεις και περιορισμούς για τον αυτοκράτορα.

Η κατάσταση αυτή κράτησε ως τη Στάση του Νίκα. Από τότε και ο Ιουστινιανός ο ίδιος και οι έπειτα απ' αυτόν αυτοκράτορες, χωρίς ν' αλλάξουν τίποτε στο τυπικό της αυτοκρατορικής εκλογής, μεταθέτουν το βάρος στον θείο παράγοντα και χωρίς ν' αρνηθούν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο λαό, τονίζουν ότι οι υποχρεώσεις τους προέρχονται από το γεγονός της μιμήσεως του Θεού, ο οποίος τους έδωσε την εξουσία.

5. Πατέρες εκκλησίας και αυτοκρατορική εξουσία

Ιδιαίτερη θέση στις αντιλήψεις για την αυτοκρατορική αρχή και εξουσία παίρνουν οι πατέρες της Εκκλησίας. Ξεκινούν από τα λόγια του αποστόλου Παύλου «κάθε άνθρωπος να υποτάσσεται στις ανώτερές του αρχές. Γιατί δεν υπάρχει εξουσία που να μην προέρχεται από το Θεό: οι υπάρχουσες εξουσίες, έχουν τεθεί όλες από το Θεό. Αυτός λοιπόν που αντιτάσσεται στην

106. Βλ. π.χ. Ιουστίνος Β', Nov. 148 (CJC. III. 722. 4 κ.ε.), Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. I. 93 (430), Nov. 6 (JGR. I. 10), Τιβέριος Α', Nov. 164 (CJC. III. 751. 19 κ.ε.), Nov. 12 (JGR. I. 19), Κων/νος Δ': Mansi XI. 201 c. 1 κε., Ρωμανός Λεκαπηνός, Nov. 2 (JGR. I. 201 κε.), Ανδρόνικος Β', Nov. 24 (JGR. I. 527 κ.ε.), Ιωάννης Η', ΠΠ. III. 334. 19 κε.

107. Π.χ. Ιουστίνος Β', Nov. 149 (CJC. III. 723. 26 κε.), Λέων Γ' και Κων/νος Ε, Εκλογή πρ. (JGR. II. 12. 14 κε.), Τιβέριος Α', Nov. 164 (CJC. III. 751. 22 κε. — Ο Λέων Στ', Nov. 112 (371. 9-11) λέγει βέβαια: «είς άποπλήρωσιν τής περί τό ύπήκοον *οφειλομένης* ήμίν προνοίας», δεν διευκρινίζει όμως αν η οφειλή αυτή προέρχεται από το λαό ή από το Θεό για το λαό.

108. Nov. 24 (JGR. I. 527). — Στους λόγους περί «θείας μιμήσεως» φαίνεται ότι ο Ανδρόνικος ή ο συντάκτης του Προοιμίου της Νεαράς 24 είχε υπόψη του τον Γρηγόριο Νύσσης (PG. 44. 457 C). — Πρβ. H. Merki, ομοίωσις Θεώ. Von der platonischen Angleichung an Gott zur Göttlichkeit bei Gregor von Nyssa, Freiburg/Schw. 1952, 135. — H. Hunger, Prooimion 143.

εξουσία, αντιτάσσεται στις εντολές του Θεού. Κι' όλοι όσοι αντιτάσσονται σ' αυτές θα τιμωρηθούν»¹⁰⁹. Τηρούν λοιπόν μια κάποια παθητική στάση στο όλο ζήτημα¹¹⁰. Παρά ταύτα και στους πατέρες αλλά κυρίως στον Ιωάννη Χρυσόστομο εκφράζεται η άποψη ότι ο Θεός επέτρεψε την αυτοκρατορική εξουσία ως αναγκαίο κακό, μια και οι άνθρωποι αποδείχτηκαν ανίκανοι να διατηρήσουν το φυσικό δίκαιο¹¹¹. Εκτός τούτου οι πατέρες της εκκλησίας διακρίνουν μεταξύ του αυτοκρατορικού θεσμού, ως θεσμού που έχει τη θεία επίνευση, και του συγκεκριμένου κάθε φορά αυτοκράτορα, που δεν έχει πάντα την επιδοκιμασία του Θεού¹¹². Τέλος ο Ιωάννης Χρυσόστομος δεν χάνει την ευκαιρία να τονίσει ότι ο αυτοκράτορας είναι κι' αυτός δούλος του Θεού, όπως και οι υπήκοοί του¹¹³ και ότι πιο ψηλά από τον αυτοκράτορα στέκει ο ιερέας¹¹⁴.

B. Νομικά πλαίσια

1. Δεσμεύσεις από νόμους

Οι υποχρεώσεις όμως του αυτοκράτορα δεν περιορίζονται μόνον στις ηθικές υποχρεώσεις του απέναντι στο κράτος και τους υπηκόους του. Η εκλογή του από το Λαό και τη θεία πρόνοια του δημιουργούν και νομικές υποχρεώσεις απέναντι των υπηκόων του¹¹⁵. Βεβαίως ο αυτοκράτορας ως νομοθέτης είναι Κύριος του δικαίου, στέκεται πάνω από τους νόμους και δεν δεσμεύεται από αυτούς: «ο ηγεμών δεν δεσμεύεται από τους νόμους», διαβάζουμε στον Πανδέκτη¹¹⁶.

Η φράση όμως «Δεν δεσμεύεται όμως από τους νόμους», σημαίνει ότι έχει το δικαίωμα να καταργεί ή να τροποποιεί νόμους ή να εκδίδει νέους,

109. Προς Ρωμαίους 3.1 και 2.

110. Βλ. π.χ. Μ. Βασίλειο, PG. 31. 860. — Θεοδώρητο Κύρου PG 82. 193 και 195). Βλ. F. Hamm, Grundlegung 151 κε., 159. — O. Schilling, Naturrecht 85 κε. 131, 115 κε.

111. Ιω. Χρυσόστ. PG. 63. 696. — Πρβ. K. M. Setton, Attitude 194. — O. Schilling, Naturrecht 99 κε., 112 κε.

112. Πρβ. Θεοδώρητος Κύρου, PG. 82. 193.

113. = ομόδουλος: Ιω. Χρυσόστ. PG. 49. 56.

114. PG. 49. 50. — Πρβ. K. M. Setton, Attitude 189.

115. Πρβ. F. Kern, Gottesgnadentum 11: «Es (= το μοναρχικό αξίωμα) δεν απήλλασσε τον εκάστοτε φορέα της εξουσίας από τις ιδιαίτερες νομικές εξαρτήσεις, τις οποίες ανελάμβανε απέναντι της ολότητας κατά την άνοδό του στο θρόνο ή αργότερα».

116. Dig. I. 3. 31: «Princeps legibus solutus est». Πρβ. F. Dölger, Kaiserurkunde 232.

κυρίως με πνεύμα επιεικείας και φιλανθρωπίας: «τῷ μὲν (δικαστῇ) προσήκει ἐπεσθαι τοῖς νόμοις, τῷ δὲ (βασιλεῖ) ἐπανορθοῦν καὶ τοὺς νόμους καὶ τὸ ἀπηνὲς αὐτῶν καὶ ἀμείλικτον παραδεικνῦναι», γράφει ο Θεμιστιος¹¹⁷. Μόνο μ' αυτήν την έννοια είναι ο αυτοκράτορας «νόμος ἔμψυχος»: «οὐ παραρρήξας τοὺς νόμους ἀλλὰ πραῦναι, ὅτι καὶ αὐτὸς νόμος ἔμψυχος εἶ καὶ ὑπεράνω τῶν γεγραμμένων», λέγει και πάλι ο Θεμιστιος¹¹⁸.

Η αντίληψη αυτή για τον αυτοκράτορα είναι πολύ παλαιότερη από το Βυζάντιο. Ἐχει την αρχή της στα ελληνιστικά χρόνια¹¹⁹, πέρασε μετά στο Βυζάντιο και μεταδόθηκε αργότερα στη Δύση, όπου σαν *lex animata* χρησίμευσε ως δικαιολογητική βάση της απολυταρχίας¹²⁰.

Αλλ' ακόμη και σαν «νόμος ἔμψυχος» ο αυτοκράτορας υπόκειται στους νόμους υπό την έννοια ότι και ο ίδιος πρέπει να ζει σύμφωνα με τους νόμους που έχει εκδόσει: «Εἶναι λόγος ἀντάξιος του αυτοκράτορα η δημόσια ἀναγνώριση του ότι υπόκειται κι' αὐτὸς στους νόμους» διαβάζουμε στον ιουστινιάνειο κώδικα¹²¹.

Και τούτο διότι η εξουσία του αυτοκράτορα δεν αποτελεί γι' αὐτὸν δυνατότητα για αυθαιρεσία ἀλλὰ μόνον ευκαιρία να διδάξει στους υπηκόους την τήρηση του δικαίου με το δικό του παράδειγμα: «ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξης τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν... ὑπὸ τῶν σαυτοῦ βασιλευόμενος νόμων, καὶ τῶν ὑπὸ σέ βασιλεύων ἐννόμως»¹²².

Τούτο ακόμη σημαίνει το ἄλλο λόγιο ὅτι η θέληση του αυτοκράτορα ἀποτελεῖ νόμο¹²³: προϋποθέτει ὅτι η θέλησή του, μακρὰ ἀπὸ του να εἶναι ἐλεύθερη, περιορίζεται ἀπὸ τη νομικὴ παράδοση και τους «ιερούς νόμους» και επομένως η νομοθετικὴ του δραστηριότητα συνδέεται πολὺ στενά με την ἀπόδειξη της νομιμότητας της εξουσίας του. Ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ

117. Θεμιστιος, Λόγ. 19. 228α (I. 331. 7). — Πρβ. Του αὐτοῦ, Λόγ. 11. 154 α (I. 230. 14 κε.).

118. Λόγ. 16. 212 d (I. 304. 2). — L. Hahn, *Kaisertum* 76.

119. N. Baynes, *Eusebius* 169 που παραπέμπει στα λόγια του Θεμιστίου, Λόγ. 5. 64 β (I. 93. 19): «ἀλλὰ βούλει γνῶναι τὴν παρὰ φιλοσοφίας συντέλειαν; νόμον ἔμψυχον εἶναι φησι τὸν βασιλέα...». — Για την προέλευση της ἐκφράσεως αὐτῆς ἀπὸ ἀρχαιοελληνικὰ πρότυπα και ἴσως ἀπὸ ἀνατολικά βλ. A. Steinwenter, *Νόμος ἔμψυχος* 259-266.

120. A. Steinwenter, *Νόμος ἔμψυχος* 250-268.

121. CJ. I. 14. 4 — α. 429: «*Digna vox maiestate regnantis, legibus alligatum se principem profiteri*».

122. Αγαπητός, Ἐκθεσις: PG. 86. 1164 A. — Πρβ. O. Treitinger, *Kaiseridee* 231: «*sie (= η δικαιοσύνη) gehört notwendig zum Wesen dieses Reiches, wo der Herrscher immer Hüter und Erneuerer der göttlichen Gerechtigkeit sein muss*».

123. Κατὰ λέξη: «...ὅ,τι ἀρέσει στὸν αὐτοκράτορα ἔχει ἰσχὺ νόμου» = *quod principi placuit vigoren habet legis*: Dig. I. 4.1.

τόνισε ο P. E. Pieler η επιταγή να είναι «μίμησις Θεού» η αυτοκρατορική εξουσία αποτελεί, στην αντίληψη των πολιτών και υπόδειγμα της αυτοκρατορικής (νομοθετικής) συμπεριφοράς¹²⁴.

Οι νόμοι πρέπει να ισχύουν για όλους, ακόμη και για τον αυτοκράτορα, λέγει ο Πρίσκοσ¹²⁵. Και τούτο είναι αντίληψη που αποδέχονται και διακηρύσσουν οι ηγεμόνες: κι' αν είμαστε ελεύθεροι από τους νόμους... όμως ζούμε μ' αυτούς», λέγεται στις «Εισηγήσεις»¹²⁶.

Αυτό άλλωστε ξεχωρίζει τον νόμιμο αυτοκράτορα από τον τύραννο «ότι ο νόμος καθοδηγεί τη ζωή του αυτοκράτορα, ενώ ο τύραννος οδηγείται από το κέφι του»¹²⁷.

Ακριβώς λοιπόν το κύρος του δικαίου αποτελεί προϋπόθεση για το κύρος της αυτοκρατορικής εξουσίας. Την αλήθεια αυτή επισημαίνει νόμος των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' και Βαλεντινιανού Γ' του 429 που περιλήφθηκε στον κώδικα του Ιουστινιανού: «*de auctoritate iuris nostra pendet auctoritas. Et re vera maius imperio est submittere legibus principatum*»¹²⁸.

Γι' αυτό μπορεί ο Λιβάνιος να διακηρύττει: «οὐδέ σοι πάντα ἔξεστιν, ὦ βασιλεῦ. Αὐτό γάρ τοῦτ' ἔστι βασιλεία, τό μή πάντα τοῖς ἐπ' αὐτῆς ἔξεῖναι»¹²⁹, και να καθορίζει ο Ιωάννης Λυδός ως χαρακτηριστικό του αυτοκράτορα, το να μη παρασαλεύει τους νόμους, αλλά να προσαρμόζει σταθερά την εξουσία του στους όρους της (σωστής) βασιλείας, μη πράττοντας τίποτα έξω από τους νόμους, με τη δική του αυθεντία¹³⁰.

124. Entstehung 692: «Das Bild der μίμησις Θεού kann durchaus auch nach der Auffassung der Untertanen ein Richtschnur kaiserlichen Verhaltens sein...» Πρβ. H. Hunger, Reich 65 κε.

125. Πρίσκοσ, HGM. I. 308. 18: «κεῖσθαι δὲ τοὺς νόμους κατὰ πάντων, ὥστε αὐτοῖς και βασιλεία πείθεσθαι». Πρβ. W. Ensslin, Kaiser 465.

126. Inst. II. 17. 8: «*licet legibus soluti simus... attamen legibus vivimus*». — Πρβ. S. Brassloff, Fürstensouverenität 354. — Βλ. και CJ. 6. 23. 3: «*nihil tamen tam proprium imperii est, ut legibus vivere*». — Βλ. ακόμη Dig. XXXII. 23: «*deceat enim tantae maiestati eas servare leges, quibus ipse solutus esse videtur*» = «τόσο πολύ ταιριάζει στην (ηγεμονική) μεγαλειότητα να φυλάττει τους νόμους αυτούς, από τους οποίους φαίνεται ότι είναι ελεύθερη». — Πρβ. L. Hahn, Kaisertum 76. — Πρβ. Μ. Αμβρόσιο, Ep. 21. 9 (= P. L. 16. 1047 A): «*...leges enim imperator fert, quas primus ipse custodiat*» (= τους νόμους που εκδίδει ο αυτοκράτορας, οφείλει πρώτος να τηρεί). Πρβ. J. R. Palanque, St. Ambroise 378. — K. M. Setton, Christian Attitude 142.

127. Συνέσιος, Περί βασιλ. 6 d (15. 4): «ὅτι βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος». — Πρβ. Ιω. Λυδός, Περί ἀρχῶν I 3 (10.10), που ἐδῶ αντιγράφει τον Συνέσιο.

128. C.J. I. 14.4. — α. 429: «ἀπὸ τὸ κύρος τοῦ νόμου, ἐξαρτᾶται τὸ δικό μας κύρος. Και ἀληθινά, ἀνώτερο ἀπὸ τὴν ἐξουσία, εἶναι νὰ ὑπακούονται οἱ ἡγεμόνες στοὺς νόμους». Πρβ. W. Ensslin, Kaiser 465.

129. Λόγ. 50. 19(479. 22).

130. Ιω. Λυδός, Περί ἀρχῶν I. 3 (9. 26 κε.): «ἴδιον δὲ βασιλέως ἔστι τὸ μηδένα καθάπαξ τῶν

Το ίδιο εκφράζει και ο Θεόδωρος Νικαίας, συγγραφέας του 10 αι.: «βασιλεύς... ἀλλ' ἔννομος καὶ εἰ μὴ νόμοις ὑπέικων, ἀλλὰ κατὰ νόμους πολιτευόμενος»¹³¹.

Ακόμη και στις μεταγενέστερες περιόδους της βυζαντινῆς ιστορίας οι αυτοκράτορες που για πολύ ευνόητους λόγους προσπαθούσαν να τονίσουν τον υπερβατικό χαρακτήρα της εξουσίας τους και επομένως να τονίσουν την απαλλαγή τους από κάθε νομική εξάρτηση¹³², τελικά αναγκάζονταν ν' αποδεχτούν ότι η εξουσία τους ἔπρεπε να βασίζεται στο σεβασμό της δικαιοσύνης¹³³.

Σε δύο κυρίως λόγους οφειλόταν το φαινόμενο αυτό: α) ότι ἦταν αντίθετη γενικά στο πνεύμα της ελληνικῆς και ειδικότερα της στοϊκῆς φιλοσοφίας που διέπνεε σε μεγάλο μέρος τη βυζαντινὴ αυτοκρατορική ιδεολογία από τους πρώτους ἤδη αἰῶνες του βυζαντίου, η ἀποψη ότι η ανεξέλεγκτη βούληση ενός ἀνθρώπου ἦτο δυνατόν να κυβερνά το κράτος¹³⁴. Η διακυβέρνηση

τοῦ πολιτεύματος νόμων σαλεύειν, ἀλλ' ἐγκρατῶς τὴν ὄψιν τῆς ἑαυτοῦ πολιτείας βασιλεία διατηρεῖν καὶ μηδὲ μὲν κατ' αὐθεντίαν ἐξω τῶν νόμων πράττειν...». — Πρβ. L. Bréhier, *Survivances* 44. — Χαρακτηριστικό είναι το ἀνέκδοτο για τον δεύτερο γάμο του Βαλεντινιανού Α' παραδίδει ο Σωκράτης (= IV. 31 ἐν PG. 67. 548). Ὅταν ο αυτοκράτορας θέλησε να πάρει και δεύτερη γυναίκα, χωρίς να διαζευχθεῖ από την πρώτη, ἐξέδωσε νόμον με τον οποίο επιτρεπόταν τούτο. Ανεξάρτητα από την ἀλήθεια του ιστορήματος, χαρακτηριστικό είναι ότι θεωρήθηκε ως καθήκον του αυτοκράτορα να στηρίζει σε νόμο γενικό, την προσωπική του πράξη.

131. J. Darrouzès, *Epistoliers* 313. 96 κε.

132. Βλ. π.χ. Νεαρά 38 του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (JGR. I. 560): «καὶ γὰρ ἔγωγε νόμου παντὸς ὑπερκείμενος καὶ βίας ἀπάσης, πάντα δ' ἔστιν ἐμοὶ πράττειν ὅσα δὴ καὶ βασιλεῖς οἱ τῶ μακρῷ πρό ἡμῶν χρόνῳ νόμον ἓνα μόνον καὶ παντὸς ἰσχυρότερον αὐτὴν τὴν βούλησιν ἔχοντες...».

133. Βλ. την ἀνωτ. Νεαρά 38 (= JGR. I. 561): «τῆς καθ' ἡμᾶς ἀρχῆς καὶ βασιλείας προΐστημι δικαιοσύνην». — Πρβ. Νεαρά 42 του ἰδίου αυτοκράτορα (= JGR. I. 581): «Ἐπεὶ ἡ βασιλεία μου, πολὺν τινὰ τὸν ἔρωτα περὶ τὸ δίκαιον ἔχουσα... καὶ περὶ πλείστου ποιουμένη δικαιοσύνην ἐν ἅπασι πολιτεύεσθαι τοῖς ὑπ' αὐτὴν...». — Τιβέριος Nov. 164: CJC III. 751. 17: «Θεοῦ τε καὶ δικαιοσύνης μεῖζόν ἔστιν οὐδέν». — Βασίλειος Α', Κωνσταντῖνος, Λέων Στ', Πρόχειρος Νόμος, Προοίμ.: JGR. II. 114. 9-11: «ὡν πάντων ἐστὶ πρῶτον καὶ μέγιστον ἡ δικαιοσύνη». — Μανουήλ Α': Nov. 66: JGR. I. 389: «Προσῆκει δὴπου καὶ τὸν ἐξ ἐκείνου λαχόντα βασιλεύειν τῶν ἐπὶ γῆς αὐτὸν τε δίκαιον εἶναι...». — Μόνο στις περιπτώσεις εφαρμογῆς της «οικονομίας» βρίσκει ο αυτοκράτορας τον εαυτό του δικαιολογημένο να παραβαίνει τον νόμο. Βλ. Λέων Στ' Nov. 109.

— Πρβ. Αλέξιος Α' Nov. 31: JGR. I. 323 που μνημονεύει τον Λέοντα Στ'. — Περί τῆς «οικονομίας» βλ. H. Thurn, *Οικονομία. Von der frühbyzantinischen Zeit bis zum Bilderstreite*, München 1959/60. — J. Reumann, *Οικονομία ως «Ethical Accomodation» in the Fathers and its Pagan Background* ἐν *Studia Patristica* III/1, (1961) 370-379 Texte u. Untersuchungen 78) — O. Lillge, *das patristische Wort οικονομία, seine Geschichte und Bedeutung bis auf Origenes*, Erlangen 1955. — H. Hunger, *Prooimion* 72 που διακρίνει και ἄλλη ἔννοια της «οικονομίας» πρβ. ὁμοως και αὐτ. σ. 119.

134. Πρβ. H. Hunger, *Prooimion* 117.

της πολιτείας πρέπει να διέπεται από την αρχή της δικαιοσύνης, που πραγματώνεται με νόμους δίκαιους αλλ' απρόσωπους, που ισχύουν για όλους: «κείσθαι δέ τούς νόμους κατά πάντων, ὥστε αὐτοῖς καί βασιλέα πείθεσθαι»¹³⁵. Γι' αυτό και λέγεται στη νομοθεσία: «Κανένα διάταγμα, καμμιά «πραγματική καθιέρωση», καμμιά βασιλική σημείωση, δεν πρέπει να λαμβάνονται υπ' ὄψιν κατά την (προ του δικαστηρίου) συζήτηση, όταν φαίνονται ότι αντι-στρατεύονται σε γενικό νόμο ή το δημόσιο συμφέρον»¹³⁶.

β) Επειδή η χριστιανική αντίληψη ότι η αυτοκρατορική εξουσία είναι απείκασμα της ουράνιας βασιλείας επέβαλλε στον αυτοκράτορα ηθικές δεσμεύσεις. Στη δημόσια ζωή του οι δεσμεύσεις αυτές εκφράζονταν με την υποχρέωση του αυτοκράτορα να είναι δίκαιος, πράγμα που μπορούσε να κατορθωθεί με την έκδοση δικαίων νόμων και τη σύμφωνη μ' αυτούς πολιτεία του. «Πάντων ἐστί πρῶτον καί μέγιστον ἡ δικαιοσύνη», τονίζεται στον Πρόχειρο νόμο¹³⁷.

Ποιά φροντίδα, ποιό έργο ή σπούδασμα ταιριάζει περισσότερο στον ηγεμόνα από την φροντίδα για τους νόμους; όπως είπε ο ψαλμωδός, είναι τιμή για τον αυτοκράτορα *κρίσιν ἀγαπᾶν καί δικαιοσύνην*¹³⁸ και *κρίμα κατόρθωσις του θρόνου αυτού*¹³⁹.

«Όμως το έργο του αυτό δεν θα μπορούσε με κανέναν άλλο τρόπο να επιτελέσει ο αυτοκράτωρ παρά με το νόμο και την ορθή εφαρμογή του, με τα οποία και μόνο βασιλεύουν οι αυτοκράτορες και κυβερνούν τις χώρες της γης ηγεμόνες και άρχοντες», διακηρύσσει ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος¹⁴⁰. Αυτό είναι το νόημα της βασιλείας ως «εννόμου επιστασίας», έκφραση την οποία επανειλημμένα χρησιμοποιούν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες¹⁴¹. Και γι' αυτό ο Κωνσταντίνος Μονομάχος, που συνήθως τόσο έντονα υπερασπίζεται την ανεξαρτησία του αυτοκράτορα απέναντι στο νόμο, αναγκάζεται ν' αποδεχθεί και κατά τήν ίδια σχεδόν μορφή τις αντιλήψεις που επέφερε ο Συνέσιος για την στάση του νόμιμου

135. Πρίσκοις HGM. I. 308. 18.

136. C.J. I. 22. 6: «...ut nullum rescriptum, nullam pragmaticam sanctionem nullam sacram adnotationem quae generali iuri vel utilitati publicae adversa esse videatur, in disertatione cuius libet litigii patiantur proferri».

137. JGR. II. 414.

138. Πρβ. Ψαλμ. 98.

139. Ψαλμ. 96.

140. Νεαρά 5 Κων/νου Θ' Μονομάχου του 1044: JGR. I. 618 κε. — Πρόκειται για την περίφημη Νεαρά τη σχετική με την σχολή (τη γνωστή ως «Παν/μιο») της Κων/λεως που εκδόθηκε τελευταία και πάλι από τον A. Salac, *Novella Constitutio saec. XI. medii*, Pragae 1954, 17 παρ. 1.

141. [Μανουήλ Α' Nov. 66: JGR. I. 389. — Νικηφόρος Β' Φωκάς Nov. 20: JGR. I. 253

αυτοκράτορα και του τυράννου απέναντι στο νόμο και να ομολογήσει ότι ο αυτοκράτορας θεωρεί την εξουσία του ως «έννομο επιστασία» και αληθινό και σοφό κυβερνήτη της πολιτείας τον νόμο¹⁴².

Έπειτα από αυτά που είπαμε, αν ήταν να συνοψίσουμε σε λίγες γραμμές τον ορισμό του βυζαντινού αυτοκράτορα θα λέγαμε ότι είναι ο εκλεκτός του Θεού, αυτός που προτιμήθηκε απ' όλους τους ανθρώπους για να λάβει το θρόνο¹⁴³. Η εξουσία του προέρχεται από το Θεό¹⁴⁴ αλλά και από το λαό¹⁴⁵, και πρέπει να κυβερνά με σκοπό από τη μια μεριά να ζουν οι υπήκοοί του σε κλίμα ευνομίας και πατρικής επιστασίας¹⁴⁶, απαλλαγμένοι από κάθε κακή επήρεια και ανησυχία, κι' από την άλλη να οδηγούνται από τον ηγεμόνα τους, σαν «ποιμένα αγαθό» στην ευσέβεια και την καλύτερη γνώση του μόνου αληθινού Θεού, προετοιμαζόμενοι έτσι για την επουράνια βασιλεία¹⁴⁷.

2. Το δικαίωμα της λαϊκής αντιστάσεως

Η παραμονή του αυτοκράτορα στο θρόνο εξαρτάται από την προσήλωσή του στα καθήκοντά του και την φροντίδα του να πετύχει στην αποστολή του. Στην περίπτωση που ο αυτοκράτορας παραμελεί συστηματικά τις υποχρεώ-

—Κωνσταντίνος Ι' Μονομάχος Nov. 18 1054: JGR. I. 619 — A. Salač, *Novella Constitutio saec. XI Medii*, Pragae 1954, 187 § 2].

142. Νεαρά 5: JGR. I. 619: A. Salac 17: «διαφέρειν γάρ τύραννον ἐν τούτῳ καὶ βασιλέα, ὅτι ὁ μὲν νόμον ἔχει τὸν τρόπον, βασιλεὺς δὲ τὸ ἔμπαλιν τρόπον ἔχει τὸν νόμον, ἐπιστασίαν μὲν ἔννομον τὴν ἀρχὴν ἐπιστάμενος, τῆς δ' ἀρχῆς σοφὸν κυβερνήτην τὸν νόμον ἀσπασίως παραλαμβάνων».

143. Αγαπητός, Ἐκθεσις: PG. 86. 1181 (ΞΑ): «ὁ πάντων ἀνθρώπων ὑπ' αὐτοῦ προτιμηθεὶς».

144. CJ. I. 17, 1 — α. 530: «Seo auctore nostrum gubernantes imperium, quod nobis a coelesti maiestate traditum est...» (= κυβερνώντας με τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ τὸ βασιλείο μας, πού μᾶς παραδόθηκε ἀπὸ τὴν οὐράνια μεγαλειότητα...). — Πρβ. NJ. 8 ἔδικτον (78. 21). — NJ. 85. πρ. (414. 16). — NJ. 8 c. 11 (75. 7). — W. Ensslin, *Gottkaiser* 91.

145. Dig I. 4. 1: «...utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne imperium et potestatem conferat» (= επειδή με τὴν lex regia, πού ἐκδόθηκε σχετικὰ με τὴν εξουσία του (αυτοκράτορα), ὁ λαὸς του πρόσφερε σ' αὐτὸν κάθε ἐργασία καὶ ἀρχή). — Πρβ. S. Brassloff *Fürstensouveränität* 352 κε. — J. Karayannopoulos, *Kaiser*, 253.

146. Πρβ. Ιω. Λυδός, Περὶ ἀρχ. I. 3 (10. 4): «πατὴρ ἄμα καὶ ἡγεμόνος στοργὴν περὶ τοῦ ὑπηκόου ἐνδεικνύμενον...» — L. Bréhier, *Survivances* 45. — Αγαπητός, Ἐκθεσις: PG. 86. 116 (B): «ὡς κυβερνήτης ἀγρυπνεῖ διὰ παντός ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς... ἵνα τὸ σκάφος τῆς πολιτείας μὴ περιπίπτει κύμασιν ἀδικίας».

147. Πρβ. Ευσέβιος, Τριακονταετ. 2 (199. 10, 22 κε., 200. 15 κε.). — Πρβ. N. Bayne: *Eusebius* 170, 172. — J. Vogt, *Constantin* 214.

σεις του, παραβαίνει το θείο νόμο και προσβάλλει τη θεία τάξη. Αλλά τότε χάνει την προστασία του Θεού. Τότε είναι πια δυνάμει έκπτωτος: «κι' αν θεωρηθεί ότι κατέχει την εξουσία με τη βία που χρησιμοποιούν οι Τύραννοι, όμως στην πραγματικότητα δε είναι αυτός αληθινός ηγεμόνας» λέγει ο Ευσέβιος¹⁴⁸ και ρωτά δικαιολογημένα «πώς μπορεί να άρχει και να είναι κύριος όλων, αυτός που έχει τραβήξει επάνω του άπειρους πικρούς κυριάρχους»¹⁴⁹. Είναι λοιπόν παράνομος πια ένας τέτοιος αυτοκράτορας, είναι έκπτωτος και δεν απομένει τίποτε άλλο παρά η άσκηση από το λαό του δικαιώματός του αντιστάσεως για να πραγματοποιηθεί και ουσιαστικά η μεταβολή που έχει κιάλας δυνάμει συντελεστεί, με την ενθρόνιση ενός νέου «αληθινού» και νόμιμου αυτοκράτορα, που είναι «φίλος του παμβασιλέως Θεού»¹⁵⁰, καταστέλλει τα πάθη του και διάγει με γνώμονα το θείο νόμο¹⁵¹.

Το δικαίωμα αντιστάσεως του λαού στην περίπτωση αυτή δεν αποτελεί στάση και δολοφονία αλλά είναι άσκηση —ελλείπει άλλης συνταγματικής δυνατότητας— της «δικαιϊκώς ισχύουσας επανάστασης» της εποχής του ρωμαϊκού *principatus*¹⁵², εναντίον του «επιβάτη του θρόνου»¹⁵³.

148. Τριακονταετ. 5 (204. 1): «κάν νομίζεταιί ποτε τυραννική βία κρατείν, άλλ' οὔποτ' ἄν ἀληθεῖ λόγῳ χρηματίσει βασιλεύς οὔτος...». — Πρβ. J. Straub, *Herrscherideal* 168-169: «Der Kaiser muss vor Augen haben, wie gross die Gefahr ist, dass er der schützenden Hand Gottes entgleitet, wenn er etwas zu tun unternimmt, was Goti zuwider ist».

149. Τριακονταετ. 5 (204. 5): «πῶς δ' ἄρχων καὶ τῶν ὄλων κύριος ὁ μυρίους καθ' ἑαυτοῦ δεσπότης ἐφειλκυσμένος;». — Πρβ. Ιω. Χρυσόστ., PG. 63. 695: «ὁ γὰρ ἑαυτοῦ μὴ δυναθεῖς ἄρχειν, πῶς ἄν ἑτέρους δυναθεῖη κατευθύνειν τοῖς νόμοις;».

150. Τριακονταετ. 5 (204. 11): «διὸ δὴ μόνος ἡμῖν βασιλεύς σὺν ἀληθείᾳ μάρτυρι κεκηρύχθω ὁ τῷ παμβασιλεῖ Θεῷ φίλος».

151. Ιω. Χρυσόστ. PG. 63. 695: «καὶ γὰρ οὗτός ἐστιν ἀληθῶς βασιλεύς, ὁ θυμοῦ καὶ φθόνου καὶ ἡδονῆς κρατῶν, καὶ πάντα ὑπὸ τοὺς νόμους ἄγων τοῦ Θεοῦ». Πρβ. R. Guiland, *Droit* 143: «L' empereur choisi par Dieu ne règne, en effet, que par la protection divine. Si Dieu cesse de le soutenir et de l' inspirer, son mandat est périmé; l' empereur exerce le pouvoir sans droit et il n' est plus qu' un intrus sur le trône. La moindre secousse peut le renverser. Dieu, qui donne le pouvoir, n' en garantie, en effet, la durée que dans la mesure où le pouvoir est exercé selon ses vues». — πρβ. M. V. Anastos, *Theory* 15.

152. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*⁴, Tübingen χ.χ. II. 1133: «Der römische Prinzipat ist... eine durch die rechtlich permanente Revolution temperirte Autokratie». — Πρβ. J. B. Bury, *Constitution* 9. — Βλ. ἀκόμη Th. Mommsen, ἐνθ. ἀνώτ. III. 1266 κε.: «nach den Ordnungen dieser Zeit erfolgen beide (= εκλογή - έκπτωση του αυτοκράτορα) in legitimer Weise durch den unmittelbaren und unwiderstehlichen Ausdruck der öffentlichen Meinung und ist die Entstehung der Gewalt eines jeden Herrschers von Rechts wegen dadurch bedingt, dass der Volkswille damit einverstanden ist und bleibt».

153. Βλ. W. Ensslin, *Kaiser* 464-465. — Βλ. επίσης Δ. Ξανάλατου, *Μελετήματα*, όπου παρατίθεται μεγάλος αριθμός εφαρμογής του λαϊκού «δικαιώματος αντιστάσεως». Πρβ. P. E. Pieler, *Entstehung* 693: «Da es keine institutionelle Entscheidungsmöglichkeit über die Legitimität eines

Όσα είπαμε αναφέρονται στην πραγματικότητα της αυτοκρατορικής αρχής, κατά τον βαθμό που εξαρτάται από τη θέληση και την επίνευση του Στρατού, Συγκλήτου και Λαού. Είναι βέβαια φυσικό ότι η εξάρτηση αυτή ήταν πολύ φορτική για τους αυτοκράτορες οι οποίοι και με την εξωτερική λαμπρότητα και ακτινοβολία του αυτοκρατορικού θεσμού¹⁵⁴ προσπαθούσαν να τονίσουν τον υπερβατικό του χαρακτήρα καθώς και την ενεργητική μετοχή του Θεού στην επικύρωση της αυτοκρατορικής εκλογής. Η τάση αυτή που απαντούμε ήδη στους αυτοκράτορες των πρώτων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, οι οποίοι πρόθυμα δέχτηκαν σχετικές προηγούμενες ελληνιστικές αντιλήψεις, διαρκεί σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του Βυζαντίου¹⁵⁵.

3. Σημασία των νομικών πλαισίων

Τί σημαίνουν όμως στην πραγματικότητα οι «νομικοί περιορισμοί» της αυτοκρατορικής εξουσίας; υπόκειται πράγματι σε τέτοιους περιορισμούς ο αυτοκράτορας; και μάλιστα όταν τόσο εμφανώς το διακηρύσσει; και πώς θα ερμηνεύσουμε τις μεγάλες μερικές φορές αντιφάσεις που διαπιστώνουμε μεταξύ π.χ. του αυτοκράτορα που υπόκειται στους νόμους (*legibus alligatum principem*), του αυτοκράτορα που ζει εννόμως (*legibus vivimus*) και του αυτοκράτορα που δεν δεσμεύεται από τους νόμους (*princeps legibus solutus est*) ή, ακόμη περισσότερο, που ό,τι αρέσει αποτελεί νόμο (*quod principi placuit legis habet rigorem*);

Προσπάθησαν να βρουν μια εξήγηση στηριζόμενοι στις διατάξεις εκείνες που ορίζουν ότι κανένας ειδικός νόμος δεν μπορεί να εφαρμοστεί αν αντιστέκεται σε γενικό νόμο¹⁵⁶. Υποστήριξαν δηλαδή ότι ο αυτοκράτορας οφείλει να ζει στα πλαίσια γενικών νόμων, που δεν έχει δικαίωμα να καταργήσει με ειδικούς νόμους¹⁵⁷. Παρατηρήθηκε ότι η διάκριση αυτή γίνεται για

Gesetzes, d.h. über seine Konformität mit den 1εροι νόμοι gibt, ist letztlich nur der erfolglose oder erfolgreiche Widerstand der Rechtsgemeinschaft des Kriterium der Rechtllichkeit neuer Normen».

154. Βλ. σχετ. A. Alföldi, *Ausgestaltung* 30 κε. — Του αυτού, *Insignien* 3 κε. — T. Avery, *Adoratio* 66 κε.

155. Βλ. σχετ. W. Ensslin, *Gottkaiser*. — L. Bréhier, *Conception* 75 κε.

156. Βλ. π.χ. CJ. I. 22.6. — CJ.I.19-7.

157. Πρβ. D. Simon, *Princeps* 461 κε. με τη σχετική βιβλιογραφία. βλ. εντ. σ. 463: Es handelt sich um Anweisungen an den Rechtsstab, wie er sich im Falle eines Konfliktes zwischen kaiserlicher Einzelverfügung und allgemeiner Normenordnung zu verhalten habe. Die Entscheidung fiel grundsätzlich zugunsten des allgemeinen Rechts und gegen die *Maxime quod principi placuit aus*».

καθαρά πρακτικούς λόγους¹⁵⁸, και όχι μόνο δεν αποτελεί στην πραγματικότητα περιορισμό της αυτοκρατορικής νομοθετικής εξουσίας αλλά αντίθετα κατατείνει στην ενίσχυσή της¹⁵⁹.

Ο D. Simon πιστεύει ότι κατά βάθος υπάρχει μια αντίθεση ανάμεσα στις δύο αντιτιθέμενες διατάξεις και νομίζει ότι αυτή οδηγεί σε μία σύγκρουση αρχών που διαπιστώνεται σ' όλη τη βυζαντινή ιστορία¹⁶⁰.

Ο H.-G. Beck διακρίνει στην αντίθεση των εκφράσεων «ζούμε με τους νόμους» (*legibus vivimus*), «η εξουσία να υποτάσσεται στους νόμους» (*submittere legibus principatum*) και «ο ηγεμών δεν δεσμεύεται από τους νόμους» (*princeps legibus solutus est*)¹⁶¹ «ένα στοιχείο ανασφαλείας, κάτι το αμφίβολο και τροποποιήσιμο»¹⁶² και την καθορίζει ως «αντινομία μεταξύ των απαιτήσεων της ιδεολογίας και της πολιτικής πραγματικότητας»¹⁶³ πράγμα όμως που αρνείται ο D. Simon¹⁶⁴.

Η εξήγηση που δίνουν οι δύο ερευνητές είναι ότι ο αυτοκράτορας δεν ήταν σε θέση να διαψεύδει, όποτε του άρεσε, τις προσδοκίες των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων και του ορθόδοξου λαού¹⁶⁵ και γι' αυτό παρατηρείται η αντίθεση ανάμεσα στην επιθυμία τους να είναι και να διακηρύσσουν ότι είναι υπεράνω των νόμων και της υποχρέωσής τους να είναι και να διακηρύσσουν ότι είναι δεσμευμένοι από τους νόμους¹⁶⁶.

Χαρακτηριστικό λοιπόν της νομοθετικής αυτεξουσιότητας των αυτοκρατόρων στις διακηρύξεις τους είναι η νομική ελευθερία συγχρονισμένη με

158. D. Simon, *Princeps* 463: «... weil eine strikte und kontinuierliche Prüfung und Kontrolle der die kaiserliche Kanzlei verlassenden Reskripte praktisch undurchführbar war». — Πρβ. J. Gaudemet, *La formation du droit séculier*², Paris 1979, 29 κε.

159. D. Simon, *Princeps* 463: «Soweit dieser Aspekt betroffen ist, enthalten die hierher gehörenden Texte also sicher keine Beschränkung der kaiserlichen Rechtssetzungsbefugnis, sondern sollen dieser, sofern sie auf die Allgemeinheit zielt, gerade ihre Effektivität sichern».

160. *Princeps* 462 και 463 με παραπομπή στον νόμο του Αναστασίου (CJ. I. 22. 6-491), του Θεοδοσίου Β' (CJ. I. 19. 7. 426), και του Μανουήλ Α' Κομνηνού (JGR. I. 385. 1158).

161. Inst. II. 17. 8. — CJ. I. 14. 4 και D. I. 3. 31.

162. «Ein Element der Unsicherheit, et was Ambivalentes und Manipulierbares».

163. *Das byzantinische Jahrtausend*, München 1978, 44 κε.

164. *Princeps* 465. σημ. 54.

165. D. Simon, *Princeps* 488. — Πρβ. H. - G. Beck, *Nomos* 21 κε.

166. Ακριβώς το αίσθημα αυτό υποχρέωσης να διακηρύξουν τις νομικές τους δεσμεύσεις σημαίνει μια κάποια σύνδεση προς τους νόμους και θα μπορούσε να εξελιχθεί σε πραγματική νομική δέσμευση (D. Simon, *Princeps* 463: «andererseits seitens signalisieren diese Verordnungen aber doch eine gewisse Rückkoppelung der Handlungsfreiheit des Kaisers an das Recht, eine Verknüpfung, welche zu einer echten Rechtsbindung hätte ausgebaut werden können»).

ηθικές δεσμεύσεις¹⁶⁷.

Βέβαια τον 9ο αι. επιχειρήθηκε απ' την πλευρά αυτών που θα είχαν λόγους να αντιτάσσονται στην κοσμική εξουσία, δηλ. των εκκλησιαστικών ηγετών, κάτι περισσότερο: η μεταβολή των ηθικών δεσμεύσεων του αυτοκράτορα σε νομικές δεσμεύσεις. Ο πατριάρχης Φώτιος που εγκαινίασε την τάση αυτή απέβλεπε σε μια σαφή καθορισμένη και διατυπωμένη νομική εξάρτηση του αυτοκράτορα¹⁶⁸ να παρουσιάσει ανάγλυφη τη νομική μορφή των ηθικών επιταγών που περιβάλλουν τον ηγεμόνα¹⁶⁹. Τούτο θα ήταν πραγματική επανάσταση στις βυζαντινές αντιλήψεις για τις σχέσεις αυτοκράτορα και νόμου¹⁷⁰. Όμως η Επαναγωγή δεν δημοσιεύτηκε ποτέ και η προσπάθεια του Φωτίου απέτυχε στη γέννησή της¹⁷¹.

Μετά τον Φώτιο επανερχόμεθα στις παλαιότερες ή ανάλογες προς αυτές διατυπώσεις. Στην Επιτομή (920) π.χ. λέγεται: «Ο βασιλεύς ἐλεύθερός ἐστι τοῦ νόμου καὶ τῆς ἐκ τούτου ἀνάγκης. Εἰ καὶ ὁ βασιλεύς οὐχ ὑπόκειται νόμῳ, ἀλλ' οὖν κατὰ νόμους πολιτεύεται, εἰ καὶ τούτων ἐστὶν ἐλεύθερος»¹⁷². Παραμένει δηλ. η αντίθεση μεταξύ της ελευθερίας του αυτοκράτορα έναντι του νόμου και της υποχρεώσεώς του να ζει σύμφωνα μ' αυτούς. Τί σημαίνει όμως η αντίθεση αυτή; Είναι ή δεν είναι ο αυτοκράτορας κύριος του δικαίου και νομοθέτης; Τί σημαίνει Normen-Konflikt (αντίθεση νομικών αρχών) και τι «αντινομία μεταξύ των απαιτήσεων της ιδεολογίας και της πολιτικής πραγματικότητας;»

Σημαίνει απλούστατα ότι πέρα από τις υποτιθέμενες νομικές δεσμεύσεις, που στην ουσία δεν μπορούσαν να είναι δεσμεύσεις, υπάρχουν άλλες δεσμεύσεις, που δεν προέρχονται από τους νόμους τους ίδιους, αλλά που γι' αυτό δεν είναι λιγότερο δεσμευτικές για τον αυτοκράτορα, ο οποίος πρέπει να τις

167. Πρβ. D. Simon, *Princeps* 471: «rechtliche Bindungsfreiheit bei ethischer Selbstbindung».

168. Βλ. A. Michel, *Kaisermacht* 163 κε. — H. - G. Beck, *Respublica* 402 κε.

169. Πρβ. D. Simon, *Princeps* 471: «...der Patriarch (= Φώτιος) versuchte, Herrscherethos durch Rechtsform erzwingbar zu machen».

170. Πρβ. D. Simon, *Princeps* 471.

171. Πρβ. A. Michel, *Kaisermacht* 166: «Die Epanagoge stellt einen einmaligen und zwar vergeblichen Versuch dar, der Kirche ihre Freiheit im abendländischen Sinne zu erkämpfen, eine, blosse Episode von zeitgeschichtlicher Bedingtheit» (= so H. F. Schmid, *Zeitschr. d. Sar. - Stift., Rom Abt* 16 (1927) 533). Βλ. για το πρόβλημα δημοσιεύσεως ή μη της επαναγωγής A. Michel, *Kaisermacht* 163 κε. — H. - G. Beck, *Res Publica* 403 κε. — D. Simon, *Princeps* 472. — Ο D. Simon, *Princeps* 473 παρατηρώ ότι στα Βασιλικά 2. 6: *Περὶ βασιλέων*, έχουμε μια συστηματοποίηση της αντιθέσεως «Δέσμευση-Ελευθερία» του αυτοκράτορα έναντι του Νόμου, αντιθέσεως που στο CJC εμφανίζεται καταγραμμένη με ερανοστικό τρόπο και διαδικασία.

172. I. 29 (JGR. IV. 290) όπου συνείρονται το D. I. 3. 31 και Inst. II. 17. 8 — Πρβ. D. Simon, 473-74.

ακολουθεί και να συμμορφώνεται μ' αυτές: είναι οι δεσμεύσεις των οποίων την προέλευση συνόψισε ο P. E. Pieler ως προερχομένη από τη νομική παράδοση, το φυσικό δίκαιο, τον θείο νόμο¹⁷³.

Στην πράξη η αντινομία αυτή εκδηλώνεται, τουλάχιστον απ' τον 11 αι. στην διάκριση που κάνουν οι δικαστές: αν μια αυτοκρατορική απόφαση, αντικειμένη σ' ένα νόμο, εκδόθηκε ηθελημένα έτσι, ισχύει. Αν όχι, τότε γίνεται μνεία του νόμου και υποδεικνύεται η ανάγκη της συμμορφώσεως της αυτοκρατορικής αποφάσεως μ' αυτόν¹⁷⁴.

Με τον τρόπο αυτό, το πρόβλημα, κατά την παρατήρηση του D. Simon, μετατίθεται στη σφαίρα των προθέσεων και τάσεων του αυτοκράτορα. Και έχει δίκιο. Συνεχίζει όμως, ότι με τον τρόπο αυτό η δικαστική πράξη κατορθώνει να υπερβαίνει στον τομέα των αντιθέσεων νόμου-αυτοκράτορα με επιχειρήματα, που τουλάχιστον ανάγκαζαν τον αυτοκράτορα να υποστηρίζει με δικά τους νομικά επιχειρήματα την απόκλιση του από το νόμο¹⁷⁵.

Παρόμοιες αντιλήψεις για την περιοχή του κανονικού δικαίου υποστηρίζει και ο Βαλσαμών (12 αι.) που μάλιστα εισάγει το επιχείρημα του «πολλῶ πλέον» για να τις θεμελιώσει νομικά¹⁷⁶.

Εδώ βέβαια θα είχαμε να πούμε ότι τα νομικίστικα ευρήματα του 11 και 12 αι. αναγνωρίζουν στην πραγματικότητα την δυνατότητα του αυτοκράτορος ν' αυθαιρετεί, να εκδίδει δηλ. αποφάσεις αντικείμενες στους υφιστάμενους νόμους. Γιατί βέβαια το δικαίωμά του να τροποποιεί ή και να καταργεί παλαιότερους νόμους, με τη νόμιμη διαδικασία, δεν μπορούσε κανείς, από νομική άποψη, να του απαγορεύσει. Γιατί τι νομοθέτης θα ήταν τι κύριος των νόμων αν δεν μπορούσε να τροποποιήσει ή να καταργήσει υπάρχοντες νόμους, δικούς του ή ξένους;

173. P. E. Pieler, Entstehung 692.

174. Πείρα IV 235: «...εἰ μὲν ὡς ἀπὸ ἐξουσίας ἢ ἀποφάσεως γέγραπται, διορθώσεως οὐ δεῖται. Εἰ δὲ πρὸς τὸν νόμον, ὀφείλει γινώσκειν ἢ ἀγία βασιλεία σου τὸν νόμον διοριζόμενον...». — Πρβ. D. Simon, *Princeps* 474. — G. Weiss, *Hohe Richter in Konstantinopel* JÖB 22 (1973) 128 κε.

175. Βλ. D. Simon, *Princeps* 475: «Das Problem ist in den Bereich der Intentionalität des kaiserlichen Handels verlagert. Andererseits ist es in die überkommene Antinomie von Bindung und Freiheit des Kaisers eingeordnet und somit theoretisch konventionell. Zugleich wird deutlich, wie man sich in der byzantinischen Rechtspraxis in jener Konvention einrichten konnte, ohne deshalb auf jedes Rechtsargument angesichts der Kaisermacht verzichten zu müssen. Denn dass schon der Zwang zur Stellungnahme den Kaiser auf den Weg des Rechts nötigte — sei es auch nur, um mit Gründen von ihm abzuweichen — ist offen Kundig».

176. Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα* III. 344-351: «εἰ γὰρ ὁ κατὰ χώραν ἐπίσκοπος δύναται τοῦτο ποιεῖν, πολλῶ πλέον ὁ βασιλεὺς...». — Πρβ. D. Simon, *Princeps* 475-476. Ὅπως βέβαια παρατηρεῖ ο D. Simon, *αυτ.* 477, πρόκειται για εφαρμογή περιπτώσιακή και ὄχι γενική.

Και ο μεν Βαλσαμών δικαιολογεί την αυθαίρετη επέμβαση από την ανάλογη επιτρεπτική εξουσία που παρέχεται στους επισκόπους (κατά λόγον οικονομίας)¹⁷⁷. Η Πείρα όμως ομιλεί περί αρμοδιότητος εξετάσεως του νομοτύπου των δικαστικών αποφάσεων από τους δικαστές^{177α}.

Το 1236 όμως ο Δημήτριος Χωματιανός, αρχιεπίσκοπος Αχρίδας, με μια απόφασή του προσπαθεί να ξαναθέσει με νέα μορφή νομικά πλαίσια και υποχρεώσεις στις πράξεις και αποφάσεις του αυτοκράτορα: «Κι' αν κανείς υποστηρίξει ότι η απόφαση του Δεσπότη μας (= Μανουήλ Δούκα, 1230-1237), ως βασιλική απόφαση πρέπει να μείνει απαραβίαστη... σ' αυτόν θα πούμε ότι τότε είναι απαραβίαστη η βασιλική απόφαση, όταν θεμελιώνεται στην εξουσιαστική αρχή του νόμου.

Όλη η νομοθεσία διαιρείται σε δύο δίκαια το δικαιοδικό και το εξουσιαστικό. Ο αυτοκράτορας λοιπόν βρίσκεται υπεράνω των εξουσιαστικών νόμων, διότι ο ίδιος είναι η υπέρτατη εξουσία και έχει τη δύναμη να πράττει και να λέγει όπως θέλει. Έχει καθιερωθεί όμως να ακολουθεί τους δικαιοδικούς νόμους¹⁷⁸.

Η άποψη Χωματιανού αποτελεί προσπάθεια μεταβολής των ηθικών υποχρεώσεων του αυτοκράτορα απέναντι στο νόμο, σε νομικές υποχρεώσεις¹⁷⁹. Αποτελεί ακόμη προσπάθεια ενός θεωρητικού συνταγματικού σχεδιασμού, μιας νομικής θεωρητικής συγκεκριμενοποίησης αρχών που στην πράξη υφίσταντο και παλαιότερα¹⁸⁰. Πάντως όμως προετοίμασε το έδαφος πάνω στο οποίο αργότερα αναπτύχθηκε συναινετική θεωρία του Μοσχόπουλου¹⁸¹.

Η προσπάθεια του Δημητρίου Χωματιανού, όπως και η παλαιότερη του Φωτίου δεν απέδωσε. Όπως παρατήρησε ο D. Simon, έξι μόλις δεκαετίες μετά τον Δημήτριο Χωματιανό το 1296, ο Νικηφόρος Χούμνος στο Προοίμιον ενός Χρυσοβούλλου Λόγου του Ανδρονίκου Β' θέτει στα χείλη του αυτοκράτορα τα εξής λόγια: «Αν και κείμαι υπεράνω κάθε νόμου και κάθε άλλης εξουσίας και αν και μου επιτρέπονται να πράττω όσα και οι προηγούμενοι αυτοκράτορες έπρατταν επί μακρούς χρόνους, έχοντας για μόνο τους

177. Πρβ. D. Simon, *Princeps* 476, 477.

177α. Πείρα 63α (JGR. IV. 235). — G. Weis, *Hohe Richter in Konstantinope*, *JÖB.* 22(1973) 128-129. — D. Simon, *Princeps* 474.

178. Έκδ. D. Simon, *Princeps* 450.

179. Πρβ. αυτ. 492: «...(chomatianosformt) die Herrschaft zu einem rechtlich geregelten und in ihren Ausübungsschranken überprüfbaren Gewaltverhältnis um».

180. Πρβ. D. Simon, *Princeps* 491: «...seine Thesen sind zwar originell und ungewöhnlich aber schliesslich liegen nicht ausserhalb des Erwartbaren».

181. D. Simon, *Princeps* 492. Για τη θεωρία του Μοσχόπουλου βλ. H.-G. Beck, *Res publica* 394.

νόμο τη βούλησή τους, παρέβλεψα αυτό το δικαίωμα, που απέδειξαν δίκαιο η μακρά συνηθεια και τα πάμπολλα παραδείγματα¹⁸².

Μ' αυτό τον τρόπο ξαναγυρίζουμε στις παλιές αντιλήψεις για τον αυτοκράτορα που κείται υπεράνω νόμων, πολιτεύεται όμως σύμφωνα μ' αυτούς και γι' αυτό βλέπουμε τους αυτοκράτορες να λένουν και να επαναλαμβάνουν ότι αναγνωρίζουν και αποδέχονται νομικούς δεσμούς και εξαρτήσεις. Είναι η αιώνια αντίθεση μεταξύ του απολυταρχικού μονάρχη που διεκδικεί απόλυτη εξουσία, αναγκάζεται όμως να την βλέπει περιορισμένη από την πίεση ηθικών, θρησκευτικών και κοινωνικών αρχών και παραγόντων, και πολλές φορές μετατρέπουν κάθε εναντίον τους προσπάθεια του ηγεμόνα σε πράξη αυθαιρεσίας, που δεν θα είναι πια υποχρεωμένοι ν' ακολουθούν: «αν δεν πολιτευθείς σύμφωνα με τους νόμους των προηγούμενων σου αυτοκρατόρων, και οι άλλοι δεν θ' ακολουθήσουν τα δικά σου θεσπίσματα»¹⁸³.

Το πράγμα βέβαια επιτρέπει και άλλες απόψεις. Αν ο αυτοκράτορας είναι πράγματι κύριος του δικαίου και νομοθέτης, τότε είναι φυσικό ότι έχει το δικαίωμα να καταργεί ή να τροποποιεί παλαιότερους νόμους με νεώτερους. Τί νομοθέτης θα ήταν, τί κύριος του δικαίου αν δεν μπορούσε να τροποποιήσει ή καταργήσει υπάρχοντες νόμους, δικούς του ή ξένους;

182. JGR. I. 560: «Καί γάρ ἐγωγε νόμου παντός ὑπερκείμενος καί βίας ἀπάσης, πάντα δ' ἐξὸν ἐμοί πράττειν, ὅσα δὴ καί βασιλεῦ οἱ τῷ μακρῷ πρὸ ἡμῶν χρόνῳ νόμου ἓνα μόνον καί παντός ἰσχυρότερον αὐτὴν τὴν βούλησιν ἔχοντες, παρεῖδον αὐτὸς τὴν κατὰ τοῦτο δυναστείαν, καί ταύτην δικαίαν ἐξ ὅτι πλείστης τῆς συνηθείας, πλείστων καί τῶν ὑποδειγμάτων κατὰ φαινομένην». — Πρβ. F. Dölger, *Staatenswelt* 26 σημ. 57. — H. Hunger, *Prooimion* 121 κε. — H.-G. Beck, *Res publica* 406. — D. Simon, *Princeps* 478.

183. Βασίλειος Α': *Emminger* 61.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

A. Αυτοκρατορική διαδοχή

Όσα είπαμε καθορίζουν και τον τρόπο διαδοχής στο θρόνο. Μια και ο βυζαντινός αυτοκράτορας είναι ο κάθε φορά «άριστος», ο εκλεκτός του Θεού, αυτός που με την επιδοκιμασία του λαού, δηλαδή των νόμιμων εκπροσώπων του: συγκλήτου-δήμων-στρατού, αναδείχτηκε αυτοκράτορας¹⁸⁴, είναι φανερό ότι η κληρονομική διαδοχή στο Βυζάντιο ποτέ δεν μπορούσε να καθιερωθεί σαν κανόνας δικαίου. Το αντίθετο: «πᾶς ὀρθόδοξος πολίτης εἰς τὸ Βυζάντιον ἠδύνατο ν' ἀποβλέψη εἰς τὸν θρόνον»¹⁸⁵.

Όπως εκφραστικότερα το διατυπώνει ο A. Rambaud, «τόσα θαυμάσια έργα της Πρόνοιας ή και της Τύχης, τόσοι Δαβίδ που ξεφύτρωσαν από το χώμα κι έφτασαν ως τον αυτοκρατορικό θρόνο έδιναν το δικαίωμα σε κάθε χωρικό, εργάτη, στρατιώτη ή ναυτικό στο Βυζάντιο να ονειρεύεται το αυτοκρατορικό διάδημα»¹⁸⁶. Δύο μόνο προϋποθέσεις ήταν απαραίτητες για τον υποψήφιο αυτοκράτορα: έπρεπε νά 'ναι χριστιανός ορθόδοξος και αρτιμελής.

1. Συμβασιλεία

Αυτές όμως οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για τη διαδοχή παρουσίαζαν πολλά τρωτά. Σύμφωνα με μια πρόχειρη στατιστική 65 αυτοκράτορες του Βυζαντίου¹⁸⁷ έχασαν βίαια το θρόνο τους¹⁸⁸. Γι' αυτό από νωρίς έγινε προσπάθεια να περιοριστούν τα μειονεκτήματα από την απουσία ενός σταθερού συστήματος διαδοχής με την εισαγωγή του θεσμού της συμβασιλείας. Σύμ-

184. Πρβ. F. Dölger, Familienpolitik 180.

185. Δ. Ζακυνθινός, Βυζάντιον 34.

186. A. Rambaud, Empire 15.

187. Δηλαδή περισσότεροι από τους μισούς, απ' αυτούς που βασίλεψαν συνολικά (μαζί με τους «συμβασιλείς»).

188. Βλ. R. Guiland, Études 1 κε.

φωνα μ' αυτόν ο φορέας της εξουσίας, ο αυτοκράτορας, προκαλεί την ανακήρυξη κάποιου άλλου προσώπου, συνήθως του γιού του, σε συναυτοκράτορα, που αναλαμβάνει μετά το θάνατο του πατέρα του ολόκληρη την αυτοκρατορική εξουσία. Ο αυτοκράτορας μπορεί να ανακηρύξει συμβασιλείς και περισσότερους γιούς του. Ακόμα μπορεί, αν δεν έχει γιο, ν' ανακηρύξει κάποιον άλλο συμβασιλέα¹⁸⁹.

Ως το τέλος σχεδόν του 13ου αιώνα υπήρχε φανερή διάκριση ανάμεσα στον πραγματικό κύριο αυτοκράτορα και στο συναυτοκράτορα, ο οποίος δεν είχε ουσιαστική εξουσία και ονομάζονταν ανεπίσημα «νέος» ή «μικρός βασιλεύς», ακόμα και στο τοπικό των τίτλων και προσφωνήσεων¹⁹⁰. Από το 1272 όμως ο αυτοκράτορας παραχωρεί σ' έναν από τους συμβασιλείς, τον επίδοξο διάδοχο, σαφώς καθορισμένες εξουσίες κι' έτσι του παραχωρεί ενεργή συμμετοχή στην αυτοκρατορική εξουσία και τον αυτοκρατορικό τίτλο¹⁹¹.

Η ρύθμιση του τρόπου της αυτοκρατορικής διαδοχής με το θεσμό της συμβασιλείας, είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη δυναστικού αισθήματος στον βυζαντινό λαό, το οποίο διαπιστώνουμε, διαρκώς και πιο έντονο ιδιαίτερα στις προχωρημένες περιόδους της βυζαντινής ιστορίας¹⁹².

2. Ανηλικότητα διαδόχου

α) Η διαδοχή λοιπόν στο Βυζάντιο συνετελείτο κατά τρόπο αβιάστο, όταν βέβαια ο νέος αυτοκράτωρ ήταν ενήλικος, είχε γίνει δηλαδή 16 ετών¹⁹³.

189. Ένας γιος: Θεοδόσιος (Μαυρικίου)· Θεοφύλακτος (Μιχαήλ Α΄) κλπ. — Περισσότεροι γιοί Ηράκλειος - Τιβέριος (Κωνσταντίνου Δ΄) κ.ά. Όχι άμεσοι κατιόντες ή και ξένοι: Τιβέριος (από Ιουστίνου Β΄)· Βασίλειος Α΄ (από Μιχαήλ Γ΄) κλπ.

190. Βλ. Π.χ. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. II. 632. II κε. (CB).

191. Πρόσταγμα Μιχαήλ Η΄. Reg. 1994. — Το κείμενό της εν Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ΔΙΕΕ 3 (1889-91) 533-35 και Α. Heisenberg, *Palaiologenzeit* 37-41.

192. Βλ. σεβασμός των δικαιωμάτων των ανηλικών γιών του Ρωμανού Β΄ από τον Νικηφόρο Φωκά και Ιωάννη Τσιμισκή. — Βλ. ακόμη ανατροπή Μιχαήλ Ε΄ το 1042. — Ιω. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* II. 391, 414, 498.

193. Για το έτος ενηλικιώσεως από την άποψη του πολιτειακού δικαίου δεν αναφέρουν τίποτα οι σωζόμενες νομοθετικές πηγές. Σε συνοδικό τόμο όμως του 1171 (Α. Pavloff, Συνοδικός τόμος του Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχου Μιχαήλ του Αγκιάλου (έτει 1171) (ρωσ.)) VV 2 (1895) 392 και Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Δ, Πετρούπολις 1897, 111* (Grumel. Reg. 1120): «εάν δέ συμβῆ σοῦ (= Μανούλ Α΄) τελευτήσαντος ἄνηβον ἔτι εἶναι τὸν αὐτὸν περιπόθητον υἱὸν τῆς βασιλείας σου κῦρ Ἀλέξιον, καὶ μὴ φθάσαι τὸν ἑξκαιδέκατον χρόνον...». — Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 2 κε. — Πρβ. ακόμη τις πληροφορίες για την ηλικία που αναγορεύτηκε αυτοκράτορας ο Κωνσταντίνος Στ΄: Βίος Ιωαννικίου, AASS. Novembris, II. 1, Bruxelles, 1894, 337.

β) Στην περίπτωση όμως που ο νέος αυτοκράτορας ήταν ανήλικος και δεν μπορούσε να διεξαγάγει αυτόνομα τις κρατικές υποθέσεις, οι βυζαντινοί κατέφευγαν σε διάφορες λύσεις που εξαρτιόντουσαν, όπως και η λειτουργία των περισσοτέρων θεσμών στο Βυζάντιο από την περισσότερο ή λιγότερο ισχυρή προσωπικότητα των δρώντων προσώπων και τις κατατάξεις των διαφόρων δυνάμεων της αυλής και της πρωτεύουσας γενικώς.

Έτσι υπάρχουν περιπτώσεις που η ανηλικότητα του αυτοκράτορα δεν ενοχλεί κανένα και δεν τονίζεται καν: πίσω από τον ανήλικο αυτοκράτορα κυβερνούν διακριτικά οι ανώτατοι υπάλληλοι της πρωτεύουσας, και άλλοι εκπρόσωποι των ανωτάτων στρωμάτων: όσοι αναφέρονται στις πηγές ως «σύγκλητος», άρχοντες κλπ.¹⁹⁴. Είναι η περίπτωση του αυτοκράτορα Κώσταντα¹⁹⁵.

Δευτέρα είναι η περίπτωση κατά την οποία την επιτροπεία ασκεί *ipso iure* η μητέρα του ανηλικού αυτοκράτορα¹⁹⁶.

Τρίτη η περίπτωση κατά την οποία την επιτροπεία ασκεί η βασιλομήτωρ και ειδική επιτροπή καθορισμένη από τον αποθανόντα αυτοκράτορα¹⁹⁷ ή από τους άρχοντες¹⁹⁸.

Τέταρτη τέλος περίπτωση είναι εκείνη κατά την οποία ορίζεται ένας επίτροπος από τον προηγούμενο αυτοκράτορα¹⁹⁹.

Οι πολλές περιπτώσεις που αναφέραμε δείχνουν ότι δεν υπήρχε μόνιμη, σταθερά και «συνταγματική» ρύθμιση του ζητήματος. Τα πάντα εξαρτιόντουσαν από την ισορροπία των πολιτικών δυνάμεων της εποχής.

194. Η ανάμειξη του βασιλιά Ισδιγέρδη στην επιτροπεία του ανηλικού Θεοδοσίου Β' αποτελεί πράξη εξωτερικής πολιτικής και όχι επίλυση του ζητήματος διακυβερνήσεως της χώρας κατά την ανηλικότητα του αυτοκράτορα, όπως νομίζει η Α. Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 128. — Πρβ. και το αντίθετο ακριβώς παράδειγμα του Μαυρικού που αναλαμβάνει την «επιτροπεία» του ανηλικού βασιλιά των Περσών, έπειτα από παράκληση του θνήσκοντος πατέρα του.

195. Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 18 κε.

196. Είναι η περίπτωση του Μιχαήλ Ζ', Αλεξίου Β' — Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 65, 75. — Κωνσταντίνου Στ' — Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 20.

197. Περίπτωση Μιχαήλ Γ' — Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 19.

198. Περίπτωση Κων. Πορφ. Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 43 κε. άσχετο αν αυλικές ραδιουργίες επέτρεψαν τον ανασχηματισμό της επιτροπής και την συμμετοχή σ' αυτήν της βασιλομήτορος Ζωής — Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 49. — Κακώς κατά την γνώμη μου η Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 55 ισχυρίζεται ότι η τελευταία επανήλθε όχι ως επίτροπος, αλλ' ως σύμβουλος.

199. Περίπτωση γιού Θεοδώρου Β' Λάσκαρη — Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία* 85.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

Α. Εκλεκτορικά σώματα

Είπαμε παραπάνω ότι η εκλογή και η αναγόρευση του αυτοκράτορα ήταν έργο, θεωρητικά τουλάχιστον, τριών παραγόντων: της συγκλήτου, των δήμων και του στρατού, που ενεργούσαν σαν αντιπρόσωποι του βυζαντινού λαού. Οι τρεις αυτοί παράγοντες, που έπρεπε σύμφωνα με την πολιτική θεωρία των Βυζαντινών να συνεργασθούν για να αναδείξουν τον ανώτατο άρχοντα, είχαν εντελώς διαφορετική προέλευση.

1. Σύγκλητος

Η Σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης²⁰⁰ συγκροτήθηκε απ' τον Μ. Κωνσταντίνο από μέλη κυρίως της ρωμαϊκής συγκλήτου, όσα ακολούθησαν τον αυτοκράτορα με τις οικογένειές τους στη νέα πρωτεύουσα. Μαζί μ' αυτούς περιλήφθηκαν στη σύγκλητο και οι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι των τριών ανωτέρων τάξεων, οι *illustres* οι *spectabiles* και οι *clarissimi*²⁰¹. Αρχικά η σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης, αν και η πόλη ήταν πρωτεύουσα του κράτους και επιθυμία του Μ. Κωνσταντίνου ήταν να την εξομοιώσει με την Ρώμη²⁰² λογιαζόταν κάπως κατώτερη απ' τη σύγκλητο της Ρώμης²⁰³ και μό-

200. Δεν έχουμε ακόμη πλήρη εργασία για τη Σύγκλητο της Κων/λεως. Ως οφέλιμη προεργασία χρησιμεύει η εργασία της Α. Χριστοφιλοπούλου, Σύγκλητος. — Χρήσιμη επίσης είναι η ταξινόμηση των σχετικών με τη σύγκλητο διατάξεων του Θεοδοσιανού κώδικα από τον J. Sundwall, *De constitutionibus...* — Για τη Σύγκλητο της Ρώμης βλ. Lécivain, *Le Sénat romain*.

201. CTh. 6. 2, 8 — 6. 20. 1 — 12. 1. 187 και 122 — H. Schiller, *Geschichte* II. 39.

202. Πρβ. Exc. Vales.: Pars I: VI. 30 (8. 18 κε.): «Constantinus... Romae desideravit aequari» (= Κωνσταντινούπολη). (= Ο Κωνσταντίνος... θέλησε να κάνει ίση με την Ρώμη (= την Κωνσταντινούπολη).

203. Exc. Vales.: Pars I: VI. 60 (9. 2 κε.): «ibi etiam senatum constituit secundi ordinis: claros vocavit» (= ίδρυσε εκεί (= Κων/λη) σύγκλητο δεύτερης τάξεως: (οι συγκλητικοί απεκλήθησαν *clari*).

λις στα χρόνια του Κωνσταντίου (337-361), γιου και διάδοχου του Μ. Κωνσταντίνου, εξισώθηκε εντελώς μαζί της κι' αυξήθηκαν τα μέλη της²⁰⁴.

Οι συγκλητικοί ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους μεγαλογαιοκτήμονες· αντιπροσώπευαν λοιπόν την αριστοκρατία της γης, που ήταν πολύ δυνατή οικονομικά και γι' αυτό ικανή να επιδρά στην κοινωνική και πολιτική ζωή της εποχής. Σ' αυτό και στο ότι οι συγκλητικοί ήταν και οι ανώτατοι υπάλληλοι χρωστούν το συγκλητικό αξίωμα και η σύγκλητος τη σημασία και τη σπουδαιότητά τους.

Ο αριθμός των συγκλητικών κατά τα τέλη του 4ου αιώνα έφτανε τις 2000²⁰⁵. Οι περισσότεροί τους όμως έμεναν —θα δούμε αμέσως γιατί— στα κτήματά τους, στις επαρχίες²⁰⁶, έτσι ώστε, στην πραγματικότητα, την ενεργό σύγκλητο αποτελούσαν οι σχετικά λίγοι *illustres*, στους οποίους υπάγονταν κυρίως οι ανώτατοι εν ενεργεία υπάλληλοι που αναγκαστικά διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη²⁰⁷. Ο αριθμός τους δεν ήταν πολύ μεγάλος. Είναι χαρακτηριστικό ότι για να αποτελεστεί η απαρτία της συγκλήτου και να έχουν κύρος οι αποφάσεις της ήταν αρκετή η παρουσία πενήντα μόνον από τους *clarissimi*²⁰⁸. Τούτο μαζί με τις διαλέξεις που επέτρεπαν την παραμονή των δύο κατωτέρων τάξεων συγκλητικών (των *clarissimi* και *spectabiles*) στις επαρχίες τους²⁰⁹ δείχνει τη διάθεση της βυζαντινής κυβερνήσεως να απομα-

204. Στον καιρό του Θεμίστιου ο αριθμός των συγκλητικών από 300 είχε φθάσει τους 2.000 (= Λόγ. 34. 13 (II. 221. 19 κε.).

205. Βλ. Θεμίστιος, Λόγος 34. 13 (II. 221. 19 κε.).

206. J. B. Bury, *Later Empire* 20. — Βλ. C. Th. VI. 2. 20 — α. 397: «*dudum praecipimus ut aurum oblativum senatores, qui in sacratissima urbe degunt, in urbe conplerent; ii vero, qui in provinciis larem foverent, per censualium officia in provinciis solverent*» (= Καθορίσαμε παλαιότερα ότι, συγκλητικοί που κατοικούν στην ιερότατη Πόλη να καταβάλλουν το *aurum oblativum* στην Πόλη· και ότι οι συγκλητικοί εκείνοι που έχουν τις εστίες τους στις επαρχίες να το καταβάλλουν στις οικονομικές υπηρεσίες των επαρχιών). — Πρβ. και C.Th. VI. 2. 16 — 395. — Πρβ. ακόμη C.Th. VI. 2. 14 — 384. — H. Schiller, *Geschichte* II. 39. — Το *aurum oblativum* ήταν έκτακτη εισφορά των συγκλητικών με την ευκαιρία εορταστικού γεγονότος. Βλ. σχετ. J. Karayannopoulos, *Finanzwesen* 141 κε.

207. J. B. Bury, *Later Empire* I. 20-21.

208. C.Th. VI. 4. 9 — 356: «*Placet, ne mimus quiquaginta clarissimi veniant in senatum; certum est namque hoc numeno large abundare substantiam virtuti omnimoda*» (= είναι επιθυμία μας να μην έρχονται ολιγότεροι από πενήντα *clarissimi* στην σύγκλητο· γιατί είναι βέβαιο πως στον αριθμό αυτό αφθονεί η ουσία κάθε αρετής). — Πρβ. H. Schiller, *Geschichte* II 42. — J. B. Bury, *Later Empire* I. 20 σημ. 4.

209. CJ. XII. 1. 15 — (Των Θεοδοσίου Β' — Βαλεντινιανού Γ' χ.χ.): «*Clarissimis vel spectabilibus universis ad genitate solum vel quolibet alio et sine commeatu proficiscendi et ubi voluerint commorandi habitandive permittimus facultatem*» (= επιτρέπουμε σ' όλους τους *clarissimi* και *spectabiles* να μεταβαίνουν και να παραμένουν ή να εγκαθίστανται στην ιδιαίτερη

κρύνει από τις εργασίες της συγκλήτου τους πολλούς κατώτερους συγκλητικούς και να τις συγκεντρώσει στα χέρια των ανώτατων υπαλλήλων, με άλλα λόγια στα χέρια λίγων σχετικά και άμεσα εξαρτημένων από τον αυτοκράτορα προσώπων.

Από τα μέσα του βου αι. η διαρκώς συχνότερη απονομή τίτλων προκάλεσε την υποβάθμιση των τίτλων των συγκλητικών και την ανάγκη να δημιουργηθεί ένας νέος τίτλος, ανώτερος από τους τρεις που αναφέραμε προηγουμένως, ο τίτλος των *gloriosi*²¹⁰.

Αν και η θέση και τα πλούτη τους έδιναν στους συγκλητικούς τη δυνατότητα να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στις υποθέσεις της εποχής τους, ο πολιτικός ρόλος και η πολιτική σημασία της συγκλήτου δεν είχαν συνήθως ανάλογη σπουδαιότητα. Οι αρμοδιότητές της ήσαν καθαρά συμβουλευτικές. Συμβουλεύει τον αυτοκράτορα σε επείγοντα θέματα εξωτερικής πολιτικής, όπως π.χ. την παροχή βοήθειας στον Χοσρόη Β'. Χαρακτηριστικά ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης που αναφέρει το γεγονός διηγείται: «Αφού είπαν αυτά οι (Πέρσες) πρεσβευτές... αποφασίστηκε και από την σύγκλητο και από τον αυτοκράτορα να υποστηρίξουν οι Ρωμαίοι τον Χοσρόη»²¹¹.

Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός συνδιασκέπτεται με τους συγγενείς του, τη σύγκλητο και ανώτατους αξιωματούχους για την εκλογή νέου πατριάρχη²¹².

Παρ' όλον όμως που ήταν σκιά της παλαιάς ρωμαϊκής Συγκλήτου η Σύγκλητος της Κωνσταντινουπόλεως διατηρούσε ακόμη μερικές νομοθετικές αρμοδιότητες: υπέβαλλε ψηφίσματα στον αυτοκράτορα, που αποκτούσαν ισχύ νόμου αν εγκρίνονταν απ' αυτόν²¹³. Επίσης μερικοί νόμοι στέλνονταν, προτού δημοσιευθούν στη σύγκλητο για έγκριση²¹⁴. Οι αρμοδιότητες όμως αυτές με το πέρασμα του χρόνου έχασαν τον κανονικό τους χαρακτήρα και έγιναν άτακτες και συμπτωματικές. Ο Λέων ΣΤ΄ μάλιστα αφείρεσε από τη σύγκλητο κάθε σχετική αρμοδιότητα²¹⁵. Παρ' όλα αυτά, με την αντινομία

πατρίδα τους ή οπουδήποτε αλλού, χωρίς ιδιαίτερη άδεια). — Πρβ. CJ. XII. 1. 14 — 426: «...senatori in qualibet provincia constituto».

210. E. Hanton, *Lexique* 85 κε.

211. 178. 15: «...υπό τε τῆς βουλῆς καὶ τοῦ αὐτοκράτορος δογματίζεται ἐπικουρήσει τῷ Χοσρόη Ρωμαίους».

212. Νικ. Χωνιάτης, 51. 96.

213. Πρβλ. L. Bréhier, *Institutions* 183 κε., που όμως υπερεκτιμά τις νομοθετικές δυνατότητες της Συγκλήτου.

214. J. B. Bury, *Later Empire* I. 22.

215. Πρβ. Νεαρές 78, 47 και 46 του Λέοντα Στ΄ Σοφού. Ο L. Bréhier, *Institutions* 183 δεν συμφωνεί με την άποψη αυτή. Πιστεύει ότι ο Λέων Στ΄ προτίμησε να χρησιμοποιήσει τη Σύγκλητο αποκλειστικά ως ανώτατο δικαστήριο.

που χαρακτηρίζει τη βυζαντινή ζωή βλέπουμε αργότερα τον Νικηφόρο Βοτανειάτη Γ' (1078-81), να διαβουλεύεται με τη σύγκλητο για νέους νόμους του και να ζητά απ' αυτήν την ψήφο και την έγκρισή της²¹⁶.

Μια άλλη αποστολή αναλάμβανε η Σύγκλητος, έπειτα βέβαια από ρητή αυτοκρατορική εντολή: μπορούσε να λειτουργήσει ως ανώτατο δικαστήριο σε περιπτώσεις μεγάλων εγκλημάτων όπως συνωμοσίας, εσχάτης προδοσίας κλπ.²¹⁷. Η είσοδος στη σύγκλητο αργότερα πολλών προσώπων από τους επιχειρηματικούς κυρίως κύκλους²¹⁸ εμπόδιζε την μεταβολή της σε μια «συγκλητική αριστοκρατία» με κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις ανάλογες προς εκείνες που συνέβησαν στη Δύση²¹⁹.

Χαρακτηριστικό σχετικά είναι ότι ο Αλέξιος Α' Κομνηνός, που ο Ζωναράς κατηγορεί ότι αντιπαθούσε την σύγκλητο²²⁰ θέτει σε κατώτερη μοίρα τους συγκλητικούς που επιδίδονται σε επιχειρηματικές δραστηριότητες, από τους άλλους που δεν έχουν τέτοιες ενασχολήσεις²²¹.

Πάντως η σύγκλητος σαν σώμα που το αποτελούσαν οι πιο διακεκριμένοι, οι πιο σεβαστοί πολίτες διατηρήθηκε ως το τέλος της αυτοκρατορίας²²² και πολλές φορές π.χ. στο πρώτο μισό του 11 αι. στα χρόνια των διαδόχων της Μακεδονικής δυναστείας, ήρθε στο πολιτικό προσκήνιο και επανειλημμένα τη χρησιμοποίησαν οι αυτοκράτορες σε πολιτικές αποστολές^{222α}. Υπήρξαν ακόμη στιγμές που η Σύγκλητος υπαγόρευσε τις θελήσεις της σε αυτοκράτορες, κι άλλες που δημιούργησε αυτοκράτορες²²³.

216. Μιχ. Ατταλειάτης, 314. 19: «καὶ ἀνέγνω τὸν νόμον ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς καὶ σύμφηφον ἔσχε ταύτην καὶ λίαν εὐάρεστον».

217. Πρβ. J. B. Bury, *Later Empire I*. 19 κε. — H.-G. Beck, *Senat* 218. Βλ. π.χ. το σχετικό μέτρο του Κωνσταντίνου Ι. Δούκα: Μιχ. Ψελλός I. 145: «...καὶ διηρημένου τέως τοῦ πολιτικοῦ γένους καὶ τοῦ συγκλητικοῦ, αὐτὸς (= αὐτοκράτορας) ἀφαιρεῖ τὸ μεσότοιχον καὶ συνάπτει τὸ διεστώδες καὶ τὴν διάστασιν μετατίθεισιν εἰς συνέχειαν».

219. Πρβ. H.-G. Beck, *Senat* 58.

220. III. 766. «καὶ τοὺς τῆς συγκλήτου βουλῆς οὔτε τιμῆς ἢς ἔχρῃν ἡξίου, οὔτε πρόνοιαν αὐτῶν ἐτίθετο κατὰ τὸ ἀνάλογον, μᾶλλον μέντοι καὶ ἔσπευσε ταπεινῶσαι αὐτούς».

221. JGR. I. 645: «...τοὺς δὲ συστηματικούς (= αὐτοὺς που ανήκαν σε συστήματα) καὶ πραγματεύεσθαι βουλευμένους, μὴ τοῦ προνομίου τούτου ἀπολαύειν».

222. Πρβ. Ch. Diehl, *Études* 113. — M. Dendias, *Études* 125. — O. A. Elissen, *Der Senat im Oströmischen Reiche*, Göttingen 1881, 35 κε. — Lécrivain, *Le Sénat romain depuis Dioclétien*, Paris 1888, 226 κε.

222α. Πρβ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 52.

223. Βλ. π.χ. περιπτώσεις ιδιαίτερης δραστηριότητας της Συγκλήτου ἐπὶ Ιουστινιανῷ Α' (Θεοφ. 234. 28 κε.)· Μαυρικίου (Θεοφ. 279. 20)· Φωκά (Θεοφ. 297. 5 κε.)· Ειρήνης (Θεοφ. 457. 23)· Νικηφόρου Α' (Θεοφ. 480. 20)· Μαγνηστίου καὶ Νεποτιανῷ (Θεοφ. 44. 5 κε.)· Πουλχερίας (Θεοφ. 103. 15)· Αναστασίου Α' (Θεοφ. 136. 9)· Μαρτίνας (Θεοφ. 331. 4) κλπ.

Όμως η δυνατότητα της συγκλήτου να παίζει μικρότερο ή μεγαλύτερο ρόλο στις δημόσιες υποθέσεις εξαρτιόταν τελικά απ' την προσωπικότητα και τη θέληση του κάθε αυτοκράτορα. Πραγματική, καθορισμένη και θεσμοθετημένη αρμοδιότητα δεν είχε πια η Σύγκλητος.

2. Δήμοι

Το δεύτερο εκλεκτορικό σώμα, οι Δήμοι, ήταν οργανωμένα ημικρατικά σώματα του λαού και προέρχονταν απ' τις ομάδες που αγωνίζονταν στον ιππόδρομο²²⁴. Οι αρματοδρομίες ήταν πάντα απ' τα πιο αγαπητά θεάματα του ρωμαϊκού λαού και η αγάπη γι' αυτές κληροδοτήθηκε και στη βυζαντινή εποχή. Μαζί τους, όμως, κληροδοτήθηκαν και οι φρατρίες, που δουλειά τους ήταν η διοργάνωση των αρματοδρομιών και διακρίνονταν σύμφωνα με το αντιπροσωπευτικό τους χρώμα σε Ερυθρούς, Πράσινους, Βένετους και Λευκούς. Η αρχή αυτών των φρατριών χάνεται στα βάθη των αιώνων. Στον 6ο αιώνα υπήρχαν ακόμη αλλά οι δύο απ' αυτές των Πρασίνων και των Βενέτων είχαν αρχίσει να επισκιάζουν τους Ρούσσους και τους Λευκούς²²⁵. Απ' τον 5ο κιόλας αιώνα είχαν αποκτήσει ημιστρατιωτική οργάνωση και εκτός απ' τη διεξαγωγή των αρματοδρομιών είχαν αναλάβει και την εκτέλεση δημοσίων έργων. Ακόμα συμμετείχαν στην αστική πολιτικοφυλακή για την άμυνα της Κωνσταντινούπολης σε περιπτώσεις ανάγκης. Οι φρατρίες αυτές, έτσι οργανωμένες, λέγονταν δήμοι, μια που τους αποτελούσαν δημότες και αντιπροσώπευαν άρα το λαό της πόλης, η ημιστρατιωτική τους οργάνωση και η κρατική συμμετοχή στη διοίκησή τους αποκτούν με το πέρασμα του χρόνου όλο και εντονότερο χαρακτήρα, ώσπου να ολοκληρωθούν στα τέλη του 9ου αιώνα²²⁶.

224. Σημαντική είναι η γύρω από τους δήμους βιβλιογραφία. Βλ. γι' αυτήν τελευταία A. Cameron, *Circus Factions* 347-352. — Πρβ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Δήμοι 327 σημ. Ι.

225. A. Cameron, *Circus Factions* 70 κε.

226. Αντίθετα προς τις παλαιότερες γνώμες ο A. Cameron στην πολύ ωραία μελέτη του *Circus Factions* προσπαθεί να δείξει ότι δεν πρέπει να θεωρώμε, αρχικά τουλάχιστον, ότι δραστηριότητες στις οποίες εκαλείτο να μετάσχει όλος ο δήμος (= λαός) εμονοπωλούντο από τις φρατρίες. Βλ. π.χ. ημιστρατιωτικά καθήκοντα (A. Cameron 105 κε.), επισκευή τειχών (A. Cameron 111 κε.). Από την άλλη μεριά υποστηρίζει ότι οργανωμένος δήμος δεν υπήρχε. Δεν υπήρχε τίποτε άλλο παρά «members of the Blue and Green fan clubs» (= A. Cameron 44). — Ο A. Cameron 311 πιστεύει ότι έχουμε να κάνουμε με δυο παράλληλες εξελίξεις: των φρατριών και του «λαού» που ως «σύστημα» πλέον από τον 11 αι. παίζει ισχυρό πολιτικό ρόλο στη δημόσια βυζαντινή ζωή: *The guilds of the eleventh century are the heirs, not of the factions of the early Byzantine world, but of the populus of Rome*". Νομίζω ότι παρά τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του A. Cameron το όλο ζήτημα πρέπει να διερευνηθεί και πάλι.

Οι δήμοι χωρίζονταν σε δύο τμήματα: το *περατικό* και το *πολιτικό*²²⁷. Το περατικό τμήμα ήταν εγκατεστημένο στη μικρασιατική ακτή, απέναντι απ' τη Κωνσταντινούπολη, και είχε καθαρά στρατιωτικές αρμοδιότητες.

Επικεφαλής των περατικών Βενέτων ήταν ο *δομέστικος σχολών* και επικεφαλής των περατικών Πρασίνων ο *δομέστικος των εξκουβητόρων*. Και οι δυο δομέστικοι ονομάζονταν δημοκράτες, σαν αρχηγοί των δήμων²²⁸.

Το πολιτικό τμήμα των δήμων έμενε μέσα στην Κωνσταντινούπολη και ήταν αρμόδιο για τα αστικά καθήκοντα των δήμων, δηλαδή την ετοιμασία των αρματοδρομιών, την εκτέλεση δημοσίων εργασιών κλπ. Επικεφαλής των πολιτικών Βενέτων και Πρασίνων ήταν δύο *δήμαρχοι*²²⁹. Και τα δύο τμήματα των δήμων υπάγονταν στη *δικαιοδοσία του επάρχου της πόλεως (praefectus urbi)*²³⁰. Η οργάνωσή τους έκανε τους δήμους αρκετά ισχυρούς. Γι' αυτόν το λόγο οι αυτοκράτορες προσπαθούσαν να προσεταιριστούν την μια ή την άλλη φρατρία, για να μπορούν ν' αντισταθμίζουν μ' αυτή μια ενδεχόμενη πίεση ή εχθρότητα της άλλης. Η δύναμη των δήμων τους έδινε και μεγάλη πολιτική σημασία. Στον ιππόδρομο επευφημούσαν το νέο αυτοκράτορα κι επιδοκίμαζαν την εκλογή του. Στον ιππόδρομο όμως, πάλι, καυτηρίαζαν δημόσια τις αποτυχημένες του ενέργειες και τον αποδοκίμαζαν και τραγουδούσαν σκωπτικά τραγούδια εναντίον του. Ιστορικοί μείναν οι χλευασμοί για τον Μαυρίκιο και ιδίως τον Φωκά, που κατα πρόσωπο του είπαν: «Πάλιν εἰς τὸν καῦκον ἔπιες, πάλιν τὸν νοῦν ἀπώλεσας»²³¹. Στον ιππόδρομο, τέλος, ζητούσαν την τιμωρία και την απομάκρυνση των αρχόντων που ήταν μισητοί στο λαό²³². Πολύ σωστά, λοιπόν, ειπώθηκε ότι ο βυζαντινός ιππόδρομος ήταν το άσυλο των τελευταίων ελευθεριών του λαού²³³.

227. Κωνστ. Πορφ., Βασ. τάξ. 633. 16: «τα δύο μέρη της πολιτικής Βενέτων και Πρασίνων».

228. Πρβ. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 83. 6: «χρηθὲ εἰδέναι, ὅτι οἱ δημοκράται τῶν δύο μερῶν τῶν περατικῶν...». — Πρβ. αὐτ. 105. 15: «ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν μετὰ τοῦ περατικοῦ δήμου τῶν Βενέτων». — Αὐτ. 105. 18: «ὁ δομέστικος τῶν ἐσκουβίτων μετὰ τοῦ περατικοῦ δήμου τῶν Πρασίνων». — Πρβ. αὐτ. 82. 20: «καὶ δέχεται αὐτὸν ὁ δημοκράτης τῶν Βενέτων, ἤγουν ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν, μετὰ καὶ τοῦ περατικοῦ δήμου τῶν Βενέτων». — Αὐτ. 56. 21: «...ὁ δημοκράτης τῶν Πρασίνων, ἤγουν ὁ ἐσκουβίτος».

229. Βλ. Κων. Πορφ., Βασ. Τάξ. 105. 23: «τῆς πολιτικῆς τὸ μέρος τῶν Πρασίνων... φοροῦντος τοῦ δημάρχου χλανίδα πράσινον». — Αὐτ. 106. 3: «τῆς πολιτικῆς τὸ μέρος τῶν Βενέτων... φοροῦντα τοῦ δημάρχου χλανίδα βένετον». — Οἱ δήμαρχοι ἐκαλοῦντο καὶ αὐτοὶ δημοκράτες (= φιλοθ. κλητορ. 107. 20 κε.), κι' ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ διοικηταὶ (= Θεοφ. Σιμοκ. 247. 3 κε.).

230. Πρβ. L. Bréhier, *Institutions* 202.

231. Θεοφ. 296. 26 (για τὸ Φωκά). — 283. 19 (για τὸ Μαυρίκιο).

232. Πρβ. Θεοφ. 181. 33 κε. — 287. 12 κε., κλπ.

233. A. Rambaud, *Études* 37: «Pour les Byzantins du VIe et du X^es., l'hippodrome était l'asile de leurs dernières libertés, le lieu d'exercice de leurs derniers droits». — Πρβ. A. Cameron, *Circus*

Συντριπτικό χτύπημα δέχτηκαν οι δήμοι στη στάση του Νίκα. Η σφαγή των στασιαστών απ' τους στρατιώτες του Μούνδου και του Βελισσαρίου ήταν ταυτόχρονα και θανάσιμο χτύπημα για τις λαϊκές ελευθερίες στο Βυζάντιο. Οι δήμοι συνέχισαν, βέβαια, να υπάρχουν και να δρουν και στις κατοπινές εποχές. Μερικές φορές μάλιστα, όπως π.χ. στα χρόνια του Ηράκλειου και του Φωκά, έπαιξαν και πάλι σημαντικό ρόλο στην ανατροπή του αυτοκράτορα²³⁴. Όμως το χτύπημα που δέχτηκαν απ' τον Ιουστινιανό ήταν πολύ βαρύ. Δεν μπόρεσαν ποτέ να συνέλθουν εντελώς απ' αυτό και ατονούσαν όλο και περισσότερο, μέχρις ότου κατάντησαν διακοσμητικά στοιχεία στις επίσημες τελετές²³⁵. Αργότερα μάλιστα οι δήμαρχοι, όπως μαθαίνουμε απ' το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου, γίναν αυτοκρατορικοί υπάλληλοι, τοποθετημένοι στο χαμηλότερο σκαλοπάτι της υπαλληλικής ιεραρχίας²³⁶. Με την παρακμή, όμως, των δήμων ο λαός της Κωνσταντινούπολης έχασε ένα νόμιμο τρόπο να εκφράζει τα παράπονα και τις επιθυμίες του. Από δω και πέρα με επανάσταση και ανταρσία μπορούσε να εξωτερικεύσει τη δυσαρέσκεια και την αποδοκιμασία του²³⁷.

3. Στρατός

Ο τρίτος καθεστωτικός παράγοντας ήταν ο στρατός. Ο στρατός αντλούσε αυτό το δικαίωμα απ' την παλαιά ρωμαϊκή παράδοση, όταν το στράτευμα δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ο στρατευμένος λαός. Συνήθως το στρατό στα καθεστωτικά του καθήκοντα αντιπροσώπευε η ανακτορική φρουρά που οι αρχηγοί της όντας πιο κοντά στα πράγματα, είχαν τη δύναμη, είτε σε συνεννόηση με τη σύγκλητο και τους δήμους είτε και μόνοι, να επιβάλλουν τον εκλεκτό τους και να δημιουργούν έτσι *de facto* καταστάσεις. Δεν είναι, όμως, σπάνιες και οι περιπτώσεις που ο στρατός των επαρχιών ή ο στρατός που βρισκόταν σ' εκστρατεία αναδείξαν κι επιβάλαν γι' αυτοκράτορα το δικό τους υποψήφιο ή ανάγκασαν τον ανακηρυγμένο ήδη αυτοκράτορα να δεχτεί τους όρους τους²³⁸.

Factions 25 που παραθέτει τους πολλούς που δέχονται την άποψη και τους πολύ λίγους που την αρνιούνται, και με τους οποίους συντάσσεται, όχι ορθά κατά τη γνώμη μου ο ειρημένος συγγραφέας.

234. Θεοφ. 297. 6.

235. L. Bréhier, *Institutions* 202.

236. Κλητορ. Φιλοθ. 103. 22-23. — 141. 16-17.

237. Πρβ. S. Runciman, *Civilization* 59.

238. Βλ. π.χ. περιπτώσεις Ιουλιανού, Ιοβιανού, Βαλεντινιανού και Βάλη, Ιουστίνου Α', Φωκά, Ηρακλείου, Τιβερίου Β', Θεοδοσίου Γ', Λέοντα Γ' και άλλων.

B. Συμβουλευτικά σώματα

1. *Αυτοκρατορικό συμβούλιο* (ιερό κονσιστόριο, *sacrum consistorium*, σιλέντιο, σελέντιο, *silentium*).

Τις σπουδαιότερες αποφάσεις του έπαιρνε ο αυτοκράτορας σε συνεργασία με ανώτατους αξιωματούχους και συγκλητικούς, που αποτελούσαν το ιερό κονσιστόριο (*sacrum consistorium*) το αυτοκρατορικό δηλ. συμβούλιο.

Συνέχεια του παλαιότερου ρωμαϊκού *consilium principis* το συμβούλιο αυτό αναδιοργανώθηκε από τον Διοκλητιανό και, κυρίως, από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο²³⁹. Εκτός από τη διοικητική και πολιτική συμβουλευτική του αποστολή ενεργούσε και ως ανώτατο αυτοκρατορικό δικαστήριο²⁴⁰.

Όπως παραδίδει η Σούδα, «έτσι ονομαζόταν το συμβούλιο, στο οποίο συσκέπτονταν για επείγοντα ζητήματα»²⁴¹.

Δεν είμαστε επαρκώς πληροφορημένοι για τα της λειτουργίας του. Πιθανώτατα να συνεδρίαζε αρχικά τουλάχιστον σε τακτά αλλά αραιά διαστήματα²⁴², αργότερα όμως κάθε φορά που επείγοντες λόγοι το απαιτούσαν²⁴³. Οι συνεδριάσεις του *sacrum consistorium* ονομαζόντουσαν σιλέντιο (*silentium*), επειδή αυτοί που μετείχαν σ' αυτές εκαλούντο κυρίως για ν' ακούσουν τις αποφάσεις του αυτοκράτορα²⁴⁴. Συνεδριάσεις στις οποίες παρίσταντο και συγκλητικοί ονομάζονταν «σιλέντιον και κομβέντον» (*silentium et conventus*)²⁴⁵.

Συν τω χρόνω ο όρος σιλέντιον, μάλιστα υπό την μορφή σελέντιον επεκράτησε για να σημαίνει τη συμβουλευτική σύσκεψη που συγκαλούσε ο

239. H. Schiller, *Geschichte* II. 66. — J. B. Bury, *Later I.* 23 κε. — E. Stein, *Geschichte* I. 170.

240. Βλ. κατ. κεφάλαιο περί δικαιοσύνης.

241. «...παρά Ρωμαίοις οὕτω λέγεται τὸ συνέδριον καὶ τὸ σύστημα, ἔνθα περὶ τῶν ἐπειγόντων βουλευόνται». — Πρβ. Ἡσύχιος s.v.: «κονσιστώριον, θεῖον συνέδριον». Ἐκτός ἀπὸ τὸ συμβούλιο τὸ ἴδιο κονσιστώριον λεγόταν καὶ τὸ μέρος στὸ ὁποῖο συνεδρίαζε τὸ ομόνυμο συμβούλιο: Κύριλλος συμπολίτης, Βίος Σάβα: «...ἰστάμενον... εἰς τὸ λεγόμενον κονσιστώριον».

242. Πρβ. N. Th. 24, 5 — α. 443: «...quotannis mense Ianuario in sacro consistorio significare...». — Στον CJ. I. 31. 4 που περιέλαβε μέρος της ανωτέρω Νεαράς, λείπει το «mense Ianuario».

243. Πρβ. Σούδα s.v. «...ἔνθα περὶ τῶν ἐπειγόντων βουλευόνται». Πρβ. επίσης Προκόπιος, Βανδ. πόλ. I. 10: ο Ιουστινιανός Α' προκειμένου να εκστρατεύσει κατά των Βανδάλων «...εἰς τὰς ἀρχὰς ἐξήνεγκεν ὡς στρατιᾶν ἀγείροι ἐπὶ Βανδάλους...». Θεοφ. 188. 12: (Ιουστινιανός) «ἐβουλευέτο περὶ τούτου. Ἡ δὲ σύγκλητος ἐδυσχέρανε».

244. Πρβ. Προκ., Βανδ. πόλ. I. 10, που περιγράφει παραστατικά το συμβούλιο που συγκλήθηκε τις παραμονές των βανδαλικών επιδρομών.

245. Ιω. Μαλάλας, 438. 23: «γενομένου σιλεντίου κομβέντου». — Κων. Πορφ. Βασ. τάξ. I. 92 (422. 11, 433. 5).

αυτοκράτορας και στην οποία μετείχαν κυρίως συγκλητικοί, μια και πολλοί από αυτούς ήταν και ανώτατοι αξιωματούχοι²⁴⁶.

Σιλέντιο σήμαινε ακόμη τις έκτακτες συναθροίσεις στις οποίες καλούσαν οι αυτοκράτορες τον λαό, όταν ήθελαν να του ανακοινώσουν ιδιαίτερης σημασίας γεγονότα ή αποφάσεις τους²⁴⁷.

Σιλέντιον όμως, στα μεταγενέστερα μόνο χρόνια, σήμαινε ακόμη και ανακοινώσεις του ηγεμόνα πάνω σε εκκλησιαστικής φύσεως ζητήματα. Έτσι έχουμε τον *σιλέντιο λόγο* που αναφέρει ο Ιωάννης Κίνναμος²⁴⁸ ή οι κατηχητήριοι λόγοι που μνημονεύει ο Νικήτας Χωνιάτης για την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού²⁴⁹.

Αντίθετα ο όρος *κονσιστόριο* κατάντησε να σημαίνει απλώς την παράταξη των ανωτάτων αξιωματούχων ένθεν και ένθεν του αυτοκράτορα κατά την παρουσίαση σ' αυτόν νεοδιοριζομένων ανωτάτων λειτουργών στις μεγάλες εορτές²⁵⁰.

2. Συνελεύσεις

Φαίνεται ίσως παράξενο ότι μιλούμε για σχέσεις αυτοκράτορα-λαού στο Βυζάντιο. Και τούτο γιατί σ' ένα απολυταρχικό, μεσαιωνικό κράτος, όπως το Βυζάντιο, θα περίμενε κανείς μάλλον την εφαρμογή του παλαιού κινεζικού ρητού ότι οι υπήκοοι ως μόνο καθήκον τους έχουν «να τρέμουν (ενώπιον του ηγεμόνα) και να υπακούουν», παρά τη δυνατότητα διαλόγου μεταξύ των δύο μερών.

Όμως δεν πρέπει να ξεχνούμε δύο πράγματα: πρώτον ότι στο Βυζάντιο, ως ένα τουλάχιστον διάστημα ίσχυαν α) οι αρχές του *principatus* ότι δηλ. ο αυτοκράτορας είναι λειτουργός της πολιτείας, εκλεγόμενος και από το λαό, β) η χριστιανική αρχή ότι και ο αυτοκράτορας είναι και αυτός ένας Χριστιανός, όπως οι άλλοι και μάλιστα, κατά μια απόλυτη στη συνέπειά της εκδοχή, ισόδουλος μ' αυτούς και ομόδουλος ενώπιον του κοινού και μόνου κυρίου των πάντων, του Θεού και γ) ότι το βυζαντινό κράτος αποτελούσε συνέχεια ενός άλλου, όπου οι πόλεις και η ισοπολιτεία αποτελούσαν σημαντικά χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής.

246. Βλ. π.χ. Θεοφ. 246. 13: «...ἐπιτρέψας (= Ιουστίνος Β΄)... ἐξαγαγεῖν αὐτὸν ἐπὶ σελεντίου» και αὐτ. 246. 24: «πλὴν παρουσία τῆς συγκλήτου εὐτέλισας τὸν δοῦλον σου», λέγει στὸν αὐτοκράτορα ὁ ἐκδιωχθεὶς ἐκ τοῦ σελεντίου Βαρδουάριος. — Βλ. και Θεοφ. 408. 31 για ἐποχὴ Λέοντα Γ΄.

247. Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Σιλέντιον, ΒΖ. 44(1951) 79-85 (εδώ: 82) με πηγές.

248. 290. 14.

249. 219. 73: «...καὶ κατηχητηρίους λόγους, οὓς φασὶ σελέντια...».

250. Βλ. Κων. Πορφ., Βασ. τάξ. 218. 18, 226. 18. — Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία Ι. 617.

Τούτο σημαίνει ότι, θεωρητικά, μόνον διαφορά κλήσεως, αποστολής, χώριζε τον απλό πολίτη από τον ηγεμόνα, όχι άλλη διαφορά και πως η φορά των πραγμάτων μπορούσε να συνεπιφέρει υπό ορισμένες τουλάχιστον προϋποθέσεις αλλαγή που θεωρούνταν ως ενταγμένη τελείως στα ηθικά και νομικά πλαίσια της εποχής: την αλλαγή ρόλων, την πτώση του ηγεμόνα στο πλήθος των ασήμων, την ανάδειξη ασήμου πολίτη στο αξίωμα του ηγεμόνα.

Οι θεωρητικές αυτές προϋποθέσεις επέτρεπαν στο πολύ πλήθος να συνεχίζει να παίζει ρόλο στην πολιτική ζωή, όσο κι' αν ο ρόλος του αυτός ήταν στην πραγματικότητα μειωμένος. Ο ρόλος του αυτός επικεντρωνόταν κυρίως στις λαϊκές γενικές συνελεύσεις και πρεσβείες προς τον αυτοκράτορα (*consilia civitatum-provinciarum*). Τούτο δεν συμβαίνει για πρώτη φορά στην Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Ήδη στην εποχή του *principatus* υπήρχαν ενιαύσιες επαρχιακές συνελεύσεις αποτελούμενες από πλούσιους πολίτες και προεδρευόμενες από τον μέγα αρχιερέα της αυτοκρατορικής λατρείας, με σκοπό την οργάνωση αγώνων προς τιμήν του ηγεμόνου²⁵¹.

Ο θεσμός αυτός διατηρήθηκε και στην πρωτοβυζαντινή εποχή, προσαρμοσμένος όμως στα νέα δεδομένα²⁵².

Οι συνελεύσεις τώρα συνίστανται απ' τους *primates*²⁵³ και τους *possessores*²⁵⁴.

Οι επαρχιακές συνελεύσεις εφρόντιζαν να μη καταπιέζονται οι πόλεις και οι πολίτες απ' την αυθαιρεσία των αρχόντων²⁵⁵ αν και δεν φαίνεται ότι είχαν επιτυχία στις προσπάθειές τους αυτές²⁵⁶ και, το συνηθέστερο, έστελναν συγχαρητήρια στον αυτοκράτορα με την ευκαιρία εορταστικών γεγονότων²⁵⁷.

Οι εκδηλώσεις όμως αυτές περιορίζονταν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα που τα δικά τους συμφέροντα επιζητούσαν κυρίως να προστατεύσουν.

251. A. Piganiol, *Empire 320*. — Marquardt I. 503 κε.

252. Βλ. P. Guiraud, *Assemblées provinciales dans l'empire romain*, Paris 1887. — Βλ. ακόμη J.A.O. Larsen, *The position of provincial assemblies in the government and society of the late Roman Empire*, *Class. Phil.* 29 (1934) 209 κε.

253. Τους *honorati*, δηλ., αυτούς που τέλειωσαν την καριέρα τους και έλαβαν τιμητικό τίτλο. Πρβ. A. Piganiol, *Empire 320*.

254. Κατά τον A. Piganiol, *Empire 320*, Τους *Clarissimi* που ζούσαν αποτραβηγμένοι στα κτήματά τους.

255. Βλ. π.χ. *Amm. Marc.* 18. 1. 4.

256. Βλ. π.χ. *Amm. Marc.* 28. 6. 7. — Schiller, II. 116.

257. *C.Th.* 12. 12. 9 — 382.

Τα λαϊκά στρώματα δεν έπαιζαν ουσιαστικό ρόλο στην πολιτική ζωή των πόλεων. Η μόνη τους δυνατότητα ήταν να συναθροίζονται, μαζί βέβαια με τους άλλους πολίτες στον υπόδρομο ή το θέατρο, ως απλό διακοσμητικό στοιχείο της πολιτικής δραστηριότητας των πόλεων για να επιδοκιμάσουν επευφημώντας τις αποφάσεις ή ανακοινώσεις των αρχόντων. Ήταν αυτό που ονόμαζαν «δημοτικές διατυπώσεις», όπως επίσης χρησιμοποιούσαν την έκφραση «πολιτείαν ποιεῖν» για την ενέργεια του αυτοκρατορικού αξιωματούχου ή των αρχόντων των πόλεων να απευθυνθούν προς το λαό²⁵⁸.

Ο όρος «δημοτικές διατυπώσεις» δεν υπάρχει, ήδη από τον 6ο αι.²⁵⁹. Αντί αυτού εμφανίζονται από την ίδια εποχή οι «δημοτικές εκβοήσεις»²⁶⁰. Ο όρος δηλώνει ασφαλώς τον τρόπο λήψεως και υποβολής στον αυτοκράτορα των λαϊκών αιτημάτων: ελαμβάνοντο δια βοής, απ' το συγκεντρωμένο πλήθος και υποβάλλοντο γραπτώς στον αυτοκράτορα²⁶¹.

Η συγκέντρωση όμως μεγάλων μαζών και μάλιστα σε περιορισμένο χώρο, έδινε αφορμή σε ταραχές, μερικές φορές πολύ αιματηρές²⁶².

Και οι «δημοτικές εκβοήσεις» δεν μαρτυρούνται πέραν του 6ου αι. Φαίνεται ότι έπαυσε η συνήθεια να επιτρέπεται στο λαό ν' αποφασίζει από δική του πρωτοβουλία. Και δεν αποκλείεται να συμπίπτει τούτο με τις μεγάλες ταραχές του Νίκα στην Κωνσταντινούπολη.

Στους μετέπειτα αιώνες δεν φαίνεται ότι υπήρχε θεσμοθετημένος τρόπος λαϊκής αναφοράς στον αυτοκράτορα. Ξαναγύρισαν έτσι στην παλαιά συνήθεια ν' υποβάλλουν σ' αυτόν παράπονα για αποφάσεις ή παραλείψεις της διοικήσεως. Τούτο μαρτυρείται για την Κωνσταντινούπολη γιατί εκεί, στον υπόδρομο, μπορούσε ο λαός να έρθει σε άμεση και προσωπική επαφή με τον αυτοκράτορά του και να του υποβάλει μέσω των δήμων τα αιτήματά του.

Οι λαϊκές αυτές συναθροίσεις ήταν φυσικά άτυπες. Παρ' όλα αυτά ενείχαν έναν ηθικά πιεστικό χαρακτήρα και δεν μπορούσαν εύκολα ν' αγνοηθούν²⁶³.

258. Βλ. Σωκράτη VII. 13 (PG. 67. 761 B) «Καί δὴ τότε Ὀρέστου, τοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπάρχου, πολιτείαν ἐν τῷ θεάτρῳ ποιῶντος, οὕτω δὲ ὀνομάζειν εἰώθασι τὰς δημοτικὰς διατυπώσεις...».

259. Βλ. σημ. 258.

260. Σωζομενός 85. «γράμματα δημοτικῶν ἐκβοήσεων». — Πρβ. H. Grégoire, *Miettes* 154-158.

261. Πρβ. L. Bréhier, *l' ἐκβοήσις dans le droit populaire à Byzance, Orient. Christ. Periodica* 13 (= *Miscellanea* 6 de Jerphanion), 1947, 33-35.

262. Βλ. ταραχές της Θεσ/κης του 390: I. Hahn, *Η εξέγερση του 390 στη Θεσ/κη και το ιστορικό της πλαίσιο*, BNJ. 19(1966) 350-372. — Πρβ. επίσης τις ταραχές του 342, 345, 532 στην Κων/λη: I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 133 κε., 428 κε.

263. Πρβ. αυτοκράτορα Θεόφιλο: Πάτρια II. 223. 7 — L. Bréhier, *Institutions* 184.

Υπήρχαν όμως περιπτώσεις που η λαϊκή συναίνεση ακόμη και στο απολυταρχικό κράτος που ήταν το Βυζάντιο γινόταν αισθητή ως απαραίτητη, προ παντός όταν κρίσιμες περιστάσεις απειλούσαν άμεσα το κράτος και καθιστούσαν αναγκαία τη λήψη σοβαρών και δαπανηρών αποφάσεων ή την επιτέλεση εκτάκτων ενεργειών.

Τότε οι αυτοκράτορες θεωρούσαν σωστό να καλέσουν σε συνέλευση και αντιπροσώπους του λαού για να συσχεφθούν και να εγκρίνουν τις αυτοκρατορικές αποφάσεις ή να συμπράξουν στις ενέργειες του αυτοκράτορα.

Έτσι όταν ο Ηράκλειος πήγε να συναντήσει τον Χαγάνο των Αβάρων για να προσπαθήσει να συνδιαλλαγεί μ' αυτόν, πήρε μαζί του όχι μόνο άρχοντες αλλ' ακόμη και πλούσιους πολίτες (κτήτορες), επιχειρηματίες (εργαστηριακούς), ανθρώπους των δήμων, Βένετους και Πράσινους²⁶⁴.

Οι συνελεύσεις ήταν ή περιορισμένες ή ευρύτερες. Τον 8ο και 9ο αι. οι περιορισμένες γίνονταν στα ανάκτορα της Μαγναύρας, υπό την προεδρία βεβαίως του αυτοκράτορα και αναφέρονταν σε διάφορα ζητήματα: δίκες²⁶⁵, πατριαρχική εκλογή²⁶⁶, πανηγυρικές υποδοχές²⁶⁷. Ακόμη συνελεύσεις εκालούντο προκειμένου να αναγορευθούν συμβασιλείς, όπως π.χ. το 776 του γιου του Λέοντα Δ' ²⁶⁸, ή να συζητηθεί επιβολή νέων φόρων, όπως π.χ. το 1197. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι προτάσεις του αυτοκράτορα και μάλιστα όταν αφορούσαν επιβολή νέων φόρων μπορούσαν ν' αποκρουσθούν, όπως πράγματι τούτο έγινε στη συνέλευση του 1197²⁶⁹.

Οι μεγαλύτερες συναθροίσεις γίνονταν στον ιππόδρομο όπως π.χ. αυτή του Ανδρονίκου Β' το 1296 κατά την οποία ο αυτοκράτωρ εξέθεσε τη νέα οργανωτική ρύθμιση της δικαιοσύνης²⁷⁰, ή του 1297 και του 1307 κατά τις οποίες ο αυτοκράτωρ δικαιολόγησε την πολιτική του²⁷¹.

Οι συνελεύσεις λοιπόν ήταν, όπως λέγει ο L. Bréhier, κυβερνητικό μέσο, επαφής του αυτοκράτορα με το λαό²⁷².

264. Χρον. Πασχ. 712. 13 κ.ε.

265. Θεοφ. 449. 25, 450. 27, 450. 6 (α. 6268) — L. Bréhier, Institutions 184.

266. Regestes II. 12. — Θεοφ. 458. 10-460 (6277) L. Bréhier, Institutions 184.

267. PG. 105. 30 — L. Bréhier, Institutions 184.

268. Θεοφ. 449 29 κ.ε. — L. Bréhier, Institutions 185. — G. Ostrogorsky, 120.

269. Χωνιάτης, 478.16 κ.ε. — Stein, Untersuchungen 7.

270. Παχυμέρης, II. 29, III. 16. — L. Bréhier, Institutions 185.

271. Παχυμέρης, III. 22: του 1297. — Παχυμέρης, VI. 31: 28. 1307 — L. Bréhier, Institutions 185.

272. L. Bréhier, Institutions 185.

Βέβαια υπήρχε πάντοτε η δυνατότητα για κάθε άτομο να φέρει την υπόθεσή του στον αυτοκράτορα με την μορφή πιττακίου που κατέθετε στις βαθμίδες του ανδριάντα του Λέοντος²⁷³.

Εκείνο όμως που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι η συναινετική συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στο Βυζάντιο δεν ζητιόταν από πνεύμα δημοκρατικής και φιλελεύθερης πολιτικής, αλλά από τον υπολογισμό της αυτοκρατορικής κυβερνήσεως ότι, αφήνοντας το λαό να νομίσει ότι συμμετέχει στην κυβερνητική διαδικασία, θα τον καθιστούσαν λιγότερο οξύ στην αντίθεσή του προς κυβερνητικά μέτρα που ενδεχομένως τον εβάρυναν ακόμη περισσότερο. Ό,τι δυστυχώς γίνεται σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και σήμερα.

Γ. Εκκλησία

Είπαμε στην αρχή ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία είναι το εκχριστιανισμένο Imperium. Αυτό σημαίνει ότι την αποτελούσαν δύο στοιχεία: το Imperium Romanum και ο Χριστιανισμός. Ο Χριστιανισμός όμως δεν στέκεται εχθρικά απέναντι στο Imperium. Αντίθετα, η Εκκλησία, ο οργανωμένος δηλαδή Χριστιανισμός, και το Imperium συμπληρώνονται αμοιβαία και έχουν υποχρέωση ν' αλληλοβοηθούνται²⁷⁴. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας, «ώπαρχος του Λόγου» πάνω στη γη, είναι ο φυσικός προστάτης της Εκκλησίας, που από τη μεριά της τον βοηθά με τα πνευματικά της όπλα να επιτελέσει την αποστολή του. «Τα μεγαλύτερα αγαθά που έδωσε στους ανθρώπους ο φιλόανθρωπος Θεός είναι η ιερωσύνη για να υπηρετεί το Θεό και η βασιλεία για να διοικεί και να φροντίζει τις ανθρώπινες υποθέσεις. Και η μια και η άλλη προέρχονται από μια και την ίδια αρχή και αποτελούν κόσμημα του ανθρώπινου βίου», λέει σε μια Νεαρά του ο Ιουστινιανός Α²⁷⁵.

Ωστόσο, παρά τη θεωρητική αυτή αρμονία, το ίδιο το γεγονός ότι συνυπάρχουν και αλληλοεξαρτιούνται οι δύο οργανισμοί, το Κράτος και η Εκκλησία, υπέθαλπε τα σπέρματα για διαφωνία και ανταγωνισμό μεταξύ τους. Για τον αυτοκράτορα η Εκκλησία και οι κληρικοί ανήκουν στο κράτος και του οφείλουν τέλεια υπακοή. Ο αυτοκράτορας, που είναι υπεύθυνος για την επικράτηση του ηθικού νόμου και τάξης, αντλεί απ' αυτό το γεγονός το

273. Παχυμέρης, I. 2, 16.

274. Πρβ. L. Duchesne, Église II. 664.

275. NJ. 6, πρ. — α. 535: «Μέγιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα Θεοῦ, παρὰ τῆς ἀνωθεν δεδομένης φιλοανθρωπίας, ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία· ἢ μὲ τοῖς θείοις ὑπηρετούμενη, ἢ δὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἐξάρχουσα τε καὶ ἐπιμελομένη καὶ ἐκ μιᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἐκατέρα προϊούσα καὶ τὸν ἀνθρώπινον κατακοσμοῦσα βίον».

δικαίωμα να επεμβαίνει στα ζητήματα της οργάνωσης και της εσωτερικής ζωής των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και της Εκκλησίας γενικότερα. Όντας προστάτης της Εκκλησίας απαιτούσε απ' αυτήν την υπακοή που οφείλει ο προστατευόμενος προς τον προστάτη του²⁷⁶.

Για την Εκκλησία, πάλι, ο αυτοκράτορας, παρά τη θεωρητική ιερότητα που τον περιέβαλλε και τα ιδιαίτερα προνόμια που του αναγνωρίζονταν, ήταν ένας απ' τους πιστούς που ανήκε στην εκκλησία, δεν ήταν ανώτερός της²⁷⁷, και που έπρεπε να υπακούει και να συμμορφώνεται με τους κανόνες και τις επιταγές της —όσους αφορούσαν το πνευματικό πεδίο— και που μόνο με τη βοήθειά της μπορούσε να ελπίζει ότι θα λυτρωθεί και θα σώσει την ψυχή του. Κάθε απόκλιση του αυτοκράτορα απ' το θείο νόμο και κάθε αντίθεσή του προς τους ιερούς κανόνες έπρεπε να ελεγχθεί αυστηρά και να χτυπηθεί. Και γινόταν τούτο από παρρησιαστές κληρικούς κατά τρόπο που γεννά το θαυμασμό²⁷⁸. Υποστηρίχτηκε μάλιστα ότι η στάση αυτή του κλήρου στις περιπτώσεις αυτές αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο εκδηλώσεις της λαϊκής βουλήσεως να ικανοποιηθούν οι στοιχειώδεις απαιτήσεις του αισθήματος δικαίου του βυζαντινού λαού²⁷⁹.

Ο αυτοκράτορας είχε στη διάθεσή του απέναντι της Εκκλησίας τη δύναμη της κοσμικής εξουσίας. Η Εκκλησία απέναντι του αυτοκράτορα είχε στη διάθεσή της φοβερά όπλα: τη μυστηριακή ζωή, που μόνο αυτή μπορούσε να προσφέρει τη λύτρωση, που μόνο μέσα απ' αυτήν μπορούσε να επιτευχθεί: την επίκληση των θείων δυνάμεων, που μόνο με τη βοήθειά της μπορούσε να πραγματοποιηθεί.

Θεωρητικά οι δυο αυτές δυνάμεις, που, αν και δρούσαν σε δυο διαφορετικά επίπεδα, είχαν τον ίδιο σκοπό, δηλαδή να οδηγήσουν στη θεογνωσία και να σώσουν την ψυχή των υπηκόων, έπρεπε να συνεργάζονται αρμονικά και τίποτε να μη σκιάζει τις σχέσεις τους²⁸⁰. Αν τα πράγματα δεν εξελίχτηκαν

276. Από την απαίτησή του αυτή προέρχονται και οι συχνές επεμβάσεις του στα εκκλησιαστικά πράγματα. Βλ. L. Duchesne, *Eglise II*. 656. — A. Fliche - V. Martin, *Histoire de l' Eglise III*. 524.

277. Πρβ. Αγ. Αμβρόσιος, *Contra Auxentium XXXV* (PL. 16. 1018 B): «Imperator intra ecclesiam non supra ecclesiam».

278. Η βυζαντινή ιστορία βρίθει από τέτοια παραδείγματα και περιπτώσεις, ακριβώς επειδή ο αυτοκράτορας υπάγεται ως ένας από τους πιστούς (κατά τις εκκλησιαστικές αντιλήψεις) στους κανόνες της Εκκλησίας.

279. Βλ. H. v. Campenhausen, *Ambrosius 271*: «ή δύναμη και ή παρρησία του κλήρου απέβησαν το βήμα της λαϊκής έλευθερίας και του δικαίου». Πρβ. A. Fliche - V. Martin, *Histoire de l' Eglise III*. 524.

280. Πρβ. L. Duchesne, *Eglise II*. 664.

πάντα μ' αυτό τον τρόπο, οφείλεται σε πολλούς και διάφορους λόγους. Πρώτα πρώτα στις ίδιες τις *περιστάσεις*. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι πρώτοι βυζαντινοί αιώνες είναι η περίοδος που διαμορφώνεται το χριστιανικό δόγμα, περίοδος δηλαδή αγώνων ενάντια σε κάθε είδους αιρετικές διδασκαλίες για να ορθοτομηθεί ο λόγος της αλήθειας και, επομένως, περίοδος αντιθέσεων και *διαμαχιών* και *ταραχών* στους κόλπους της Εκκλησίας. Και πολλές φορές *αναγκάστηκε* η Εκκλησία, όταν δεν μπορούσε να επιβάλει τη γνώμη της στους *κακόδοξους*, να προσφύγει στην *κοσμική εξουσία* και να ζητήσει τη βοήθειά της²⁸¹.

Ταυτόχρονα, όμως, οι αιώνες αυτοί είναι και περίοδος *σκληρών αγώνων* του κράτους ενάντια στις *επιδρομές των βαρβάρων*. Αλλά για την καλή διεξαγωγή αυτών των αγώνων ήταν αναγκαία η *ενότητα του κράτους* και η *εμπειρωμένη τάξη* και *ησυχία* στο εσωτερικό του. Οι *αντιθέσεις*, όμως, στους κόλπους της Εκκλησίας *τάραζαν* τους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, *διασπούσαν* την *ενότητά* τους και *αποτελούσαν εμπόδια* για την *ομαλή λειτουργία* της κρατικής μηχανής και την *επίτευξη των κρατικών σκοπών*. «*μονιάσετε, λοιπόν, και ανοίξετέ μου το δρόμο για την Ανατολή (= Περσία), που τον έχετε κλείσει με τις μεταξύ σας φιλονικίες*», απαιτεί ο Μ. Κωνσταντίνος από τους *Αρειανούς και Ορθοδόξους της εποχής του*²⁸². Αυτό ήταν που *ανάγκαζε* συχνά τους βυζαντινούς αυτοκράτορες να *ενδιαφερθούν ζωηρά* για το *σάλο* που *προκαλούσαν* οι *αιρέσεις* και να *θέλουν να συντελέσουν στην κατάπαυσή του*, παίρνοντας το μέρος της μιας ή της άλλης *παράταξης* ή *απαγορεύοντας* κάθε *συζήτηση* γύρω από τα *επίμαχα δογματικά ζητήματα του καιρού τους*²⁸³.

Υπήρχαν, λοιπόν, *δυο δυνάμεις* που *προκαλούσαν την επέμβαση* της *κοσμικής εξουσίας* στις *εκκλησιαστικές υποθέσεις*. Από το ένα μέρος οι *προσκήσεις* για να *επέμβει ο αυτοκράτορας*, που *προέρχονταν απ' τους εκκλησιαστικούς κύκλους* που *ενδιαφέρονταν να ορθοτομηθεί ο λόγος της αλήθειας* και να *επικρατήσει η ορθή πίστη*· απ' το άλλο μέρος η *ύψιστη*

281. Πρβ. Α. Fliche - V. Martin, *Histoire de l'Église* III. 65.

282. Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* II. 72 (78. 24 κε.): «*άνοιξατέ δὴ μοι λοιπὸν ἐν τῇ καθ' ὑμᾶς ὁμονοίᾳ τῆς ἑφᾶς τὴν ὁδόν, ἣν ταῖς πρὸς ἀλλήλους φιλονεικίαις ἀπεκλείσατε*». — Πρβ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 57. — Σ. Τρωιάνος, *Μετάβαση* 212-213. — Πρβ. *ἀκόμη τις προσπάθειες* σε *επόμενους καιρούς* και *ἄλλων αυτοκρατόρων* (Ζήνωνα, Ηρακλείου, Κωνσταντος Β' κλπ.) να *κατευνάσουν τις θρησκευτικές αντιθέσεις της εποχής τους*. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 324 κε., II. 66, 84.

283. «*Ἐνωτικόν*» του Ζήνωνα, «*Ἐκθεση*» του Ηρακλείου, «*Τύπος*» του Κωνσταντος. — Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 325, II. 66 και 84. — *Βέβαια* δεν πρέπει να *αποσιωπηθεί* ότι η *κρατική επέμβαση* σε *θρησκευτικές ή δογματικές ή εκκλησιαστικές διαφορές* δεν *είχε σχεδόν ποτέ ευτυχή αποτελέσματα*.

ανάγκη να διατηρηθεί με κάθε θυσία η ενότητα του κράτους. Οι δυο αυτές δυνάμεις και τάσεις για επέμβαση της κοσμικής εξουσίας στα εκκλησιαστικά ενισχύονταν και απ' τις αντιλήψεις που ίσχυαν σχετικά με τον αυτοκράτορα, όπως τις εκθέσαμε παραπάνω. Σύμφωνα μ' αυτές ο αυτοκράτορας είχε το δικαίωμα να πιστεύει ότι ήταν «ύπαρχος του Μεγάλου Βασιλέως», αντιπρόσωπος του Χριστού πάνω στη γη, μέχρι να έρθει ο Θεός Κριτής. Είν' αλήθεια ότι αυτές τις αντιλήψεις δεν τις πρωτοπρόφεραν ορθόδοξα χείλη²⁸⁴. Τις εγκολλώθηκαν, όμως, όλοι οι χριστιανοί και τις δέχτηκαν, φυσικά με πολλή αυταρέσκεια και ευχαρίστηση, οι αυτοκράτορες. Σαν ύπαρχοι, λοιπόν, του Θεού είναι ολαφάνερο ότι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν το ηθικό δικαίωμα να επεμβαίνουν στην Εκκλησία και το έκαναν πρόθυμα γιατί, παιδιά κι αυτοί της εποχής τους, αγαπούσαν τις θεολογικές συζητήσεις και τις δογματικές επιχειρηματολογίες και με μεγάλη ευχαρίστηση έπαιρναν μέρος σ' αυτές. Ενώνοντας, λοιπόν, μαζί με τα δυο αιτήματα, το πολιτικό για ενότητα του κράτους και το εκκλησιαστικό για εξασφάλιση του ορθού δόγματος, τις αντιλήψεις της εποχής για την υψηλή φύση του αυτοκρατορικού αξιώματος, τις προσωπικές τους θεολογικές κλίσεις και τον προσωπικό τους εγωισμό άφθονα θρεμμένο απ' το αίσθημα της απεριόριστης δύναμης που κατείχαν κι απ' το λιβανωτό της κολακείας που πλούσια τους πρόσφερε το αυλικό τους περιβάλλον, κατέληξαν όχι μόνο να έχουν γνώμη για τα διάφορα δογματικά και άλλα ζητήματα της Εκκλησίας, αλλ' ακόμα και να προσπαθούν με κάθε τρόπο να επιβάλλουν τη γνώμη τους²⁸⁵.

Το δικαίωμα αυτό το χρησιμοποίησαν και για να επεμβαίνουν στις εσωτερικές υποθέσεις της Εκκλησίας. Αυτοί συγκαλούσαν τις τοπικές ή και τις οικονομικές ακόμα συνόδους. Αυτοί ή οι εντεταλμένοι τους αντιπρόσωποι είχαν, όσο αφορά τη διεύθυνση της συζήτησης, την πρωτοκαθεδρία σ' αυτές· τέλος, μόνο με την υπογραφή τους γίνονταν έγκυρες και μπορούσαν να μπου σ' εφαρμογή οι αποφάσεις των συνόδων²⁸⁶. Οι αυτοκράτορες επεμβαίαν ακόμα και στον καθορισμό της έκτασης των εκκλησιαστικών επαρχιών, στην εκλογή και διορισμό ή προαγωγή επισκόπων, μητροπολιτών, και του ίδιου του πατριάρχη²⁸⁷. Οι αυτοκράτορες, τέλος, αποφαινονταν πολλές φορές για την ορθότητα της μιας ή της άλλης απόφασης της Εκκλησίας, εκδίδαν διατάγματα δογματικού περιεχομένου, εισηγιόνταν και έκαναν μεταρρυθμίσεις και γενικά επιδίωκαν την εφαρμογή της αυτοκρατορικής τους θέλησης πάνω

284. Τις διατύπωσε για πρώτη φορά ο Ευσέβιος που ήταν αρειανός. Βλ.

285. Πρβ. L. Duchesne, *Église II*. 659 κε.

286. Πρβ. L. Duchesne, *Église II*. 661.

287. Πρβ. L. Duchesne, *Église II*. 661-662.

σ' όλους τους χριστιανούς υπηκόους τους²⁸⁸. Αλλά και στο πειθαρχικό επίπεδο ο αυτοκράτορας εννοούσε να επιβάλλει τη θέλησή του. Είχε το δικαίωμα να τιμωρεί, να καθαιρεί και ν' αλλάζει πατριάρχες και αρχιερείς, χωρίς αυτό το πράγμα να φαίνεται ότι θίγει το κύρος και προσβάλλει την αυτονομία της Εκκλησίας²⁸⁹.

Ο ζυγός, όμως, που η κοσμική εξουσία προσπαθούσε να επιβάλλει στην Εκκλησία δεν γινόταν πάντα σιωπηλά δεκτός. Που και που σπάνιες θαρραλέες φωνές έρχονταν να τονίσουν ότι καμιάν αρμοδιότητα δεν είχε ο αυτοκράτορας στις υποθέσεις της Εκκλησίας. «Μην αναμιγνύεσαι στις εκκλησιαστικές υποθέσεις», έγραφε στα μέσα του 4ου αιώνα ο Οσιος Κορδούης στον Κώνσταντα, «και μη μας στέλνεις διατάγματα για τέτοιες υποθέσεις, γιατί συ μάλλον πρέπει να μαθαίνεις από μας κάθε σχετικό μ' αυτές. Ο Θεός σου έδωσε τη βασιλεία· σε μας εμπιστεύτηκε τα πράγματα της εκκλησίας... πρόσεξε, μήπως θέλοντας να αναλάβεις και τα πράγματα της εκκλησίας, καταστείς υπεύθυνος μεγάλου εγκλήματος... Όπως λοιπόν δεν έχουμε εξουσία για τα κοσμικά πράγματα, έτσι και συ βασιλιά δεν έχεις δικαίωμα να επεμβαίνεις στις εκκλησιαστικές αρμοδιότητες»²⁹⁰. Και ο Αμβρόσιος επανέλαμβανε διαρκώς: Οι θρησκευτικές υποθέσεις δεν είναι της δικαιοδοσίας του αυτοκράτορα... Υπόθεση του αυτοκράτορα είναι το παλάτι· η εκκλησία είναι υπόθεση των επισκόπων²⁹¹.

Οι σποραδικές αυτές φωνές απ' τον 8ο αιώνα, με αφορμή βασικά την εικονομαχική κρίση, πύκνωσαν και στεντόρεια διακήρυξαν την αυτονομία της Εκκλησίας απέναντι στον αυτοκράτορα. «Και τί να πούμε για το ζήτημα αυτό; επειδή δεν πρόκειται για βιωτικά και υλικά ζητήματα τα οποία δικαιούται να κρίνει ο βασιλιάς και το κοσμικό δικαστήριο, αλλά για θεϊκά και ουράνια δόγματα, για τα οποία μπορεί να έχουν γνώμη μόνον εκείνοι στους οποίους ο Θεός είπε: θα παραμένουν ασυγχώρητα στον ουρανό, όσα δεν συγχωρήσετε σεις στη γη, και θα συγχωρηθούν στον ουρανό όσα σεις συγχωρήσετε στη γη. Και ποιοί είναι αυτοί στους οποίους το είπε ο Θεός; Οι απόστολοι και οι διάδοχοί τους. Και ποιοί είναι οι διάδοχοι; Ο επίσκοπος

288. Πρβ. L. Duchesne, *Église* II. 661.

289. Πρβ. L. Duchesne, *Église* II. 662.

290. Αθανάσιος, *Ιστορία* 44 (PG. 25, 745 D κε.): «Μή τίθει σεαυτὸν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά, μηδὲ σὺ περὶ τούτων ἡμῖν παρακελεύου· ἀλλὰ μάλλον παρ' ἡμῶν σὺ μάνθανε ταῦτα. Σοὶ βασιλείαν ὁ Θεὸς ἐνεχείρισεν· ἡμῖν τὰ τῆς ἐκκλησίας ἐπίστωσε... φοβήθητι μὴ καὶ σὺ, τὰ τῆς ἐκκλησίας εἰς ἑαυτὸν ἔλκων, υπεύθυνος ἐγκλήματι μεγάλῳ γίνῃ... οὔτε τοῖνον ἡμῖν ἀρχειν ἐπὶ τῆς γῆς ἔξεστιν, οὔτε σὺ τοῦ θυμιᾶν ἐξουσίαν ἔχεις, βασιλεῦ».

291. Ep. XX. 8 και 19 (PL. 16. 997 και 999). — Πρβ. Ep. XXI. 17 (PG. 16. 1006) — Του αυτού, *Contra Auxentium* III (PL. 16008), XXIV (PL. 16. 1014), XXXI (PL. 16. 1016) και *passim*.

Ρώμης που έχει τώρα τον πρώτο θρόνο, ο της Κωνσταντινουπόλεως που έχει το δεύτερο και ο Αλεξανδρείας και ο Αντιοχείας και ο Ιεροσολύμων. Αυτή είναι η πεντακόρυφη εξουσία της εκκλησίας. Σ' αυτούς βρίσκεται το δικαστήριο που αποφασίζει για τα θεία δόγματα. Και καθήκον των αυτοκρατόρων και ηγεμόνων είναι να επικουρούν (την εκκλησία) και να συναποδέχονται τις αποφάσεις και να συνδιαλλάσσουν τις υλικές αντιθέσεις των υπηκόων τους. Τίποτε άλλο σχετικό με τα θεία δόγματα τους έχει παραχωρηθεί, και ούτε θα ισχύσει, αν το πράξουν. Κι' έτσι δεν έχει νόημα να συγκρίνεται το θείο δικαστήριο με το κοσμικό, γράφει σ' επιστολή του ο Θεόδωρος Στουδίτης²⁹².

Οι φωνές αυτές όλο και πολλαπλασιάζονται ώσπου να βρουν τελικά τη συστηματική τους έκφραση και διατύπωση στην προσπάθεια του πατριάρχη Φωτίου να καθορίσει στην *Επαναγωγή*, ένα από τα νομοθετικά έργα της Μακεδονικής δυναστείας, τις αρμοδιότητες του αυτοκράτορα.

«Αποστολή του αυτοκράτορα» διαβάζουμε εκεί «είναι να ευεργετεί και γι' αυτό καλείται και ευεργέτης κι' αν αμελήσει το καθήκον του αυτό... κιβδηλεύει την αυτοκρατορική του ιδιότητα.

Είναι υποχρεωμένος ο αυτοκράτωρ να υπερασπίζεται και να διασώζει όσα περιέχονται στην αγία Γραφή, όσα δογματίσθηκαν στις επτά (οικουμενικές) Συνόδους και τέλος τους νόμους της ρωμαϊκής πολιτείας. Ο αυτοκράτορας οφείλει να είναι ευσεβής, ειλικρινής, διαπύσιος κήρυκας της ορθοδόξιας και περίφημος για το θεϊκό του ζήλο...»²⁹³.

Η διαφορά από τις παλαιές αντιλήψεις είναι ολοφάνερη. Ο αυτοκράτορας δεν ονομάζεται πια αντιπρόσωπος του Χριστού ή ύπαρχος του Θεού. Ε

292. Στουδίτη PG. 99 1417 B-C - 1420 A. «'Επί δὲ τῆ... ὑποθέσει, τί φῶμεν; ...οὐδὲ γὰρ περ βιωτικῶν καὶ σαρκικῶν ὁ λόγος, ὧν βασιλεὺς τὸ κράτος ἔχει τοῦ κρίνειν, καὶ τὸ βιωτικὸν κριτήριον· ἀλλὰ περὶ θείων καὶ οὐρανίων δογμάτων, ὃ ἄλλοις οὐκ ἐπιτέτραπται ἢ ἐκείνοις, οἳ φησὶν αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος· ὅσα ἂν δῆσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔστω δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ ὅσα ἂν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένα ἐν τῷ οὐρανῷ. Τίνες δὲ οὗτοι οἱ ἐντεταλμένοι; Ἐπίστολοι καὶ οἱ τούτων διάδοχοι. Τίνες δ' οὖν οἱ διάδοχοι; Ὁ τῆς Ρωμαίων νυνὶ πρωτόθρονος, ὁ τῆς Κωνσταντινουπόλεως δευτερεύων, ἡ Αλεξανδρείας τε καὶ ἡ Αντιοχείας καὶ ὁ ἡ Ιεροσολύμων. Τοῖς τὸ πεντακόρυφον κράτος τῆς ἐκκλησίας. Παρὰ τούτοις τὸ τῶν θείων δογμάτων κριτήριον· Βασιλέων δὲ καὶ ἡγεμόνων τὸ συνεπικουρεῖν καὶ συνεπισφραγίζειν τὰ δεδογμένα· καὶ διαλλάττειν τὰ σαρκικῶς διαφορούμενα. Οὐκ ἄλλο τι ἐν τοῖς θείοις δόγμασιν, οὔτε δέδοται πρὸς Θεοῦ οὔτε γενησόμενον στήσεται... Ἄμῃχανον οὐκ ἐστὶν... βιωτικῷ κριτηρίῳ παραβάλλεσθαι τὸ θεῖον κριτήριον...».

293. Επαναγωγή II. β'-ε' (JGR. II. 240 κε.): «Τέλος τῷ βασιλεῖ τὸ εὐεργετεῖν, διὸ καὶ εὐεργέτης λέγεται, καὶ ἡνίκα τῆς εὐεργεσίας ἐξατονήσῃ, δοκεῖ κιβδηλεύειν κατὰ τοὺς παλαιὸν τὸν βασιλικὸν χαρακτήρα. Ὑπόκειται ἐκδικεῖν καὶ διατηρεῖν ὁ βασιλεὺς πρῶτον μὲν πάντα· ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ γεγραμμένα, ἔπειτα δὲ καὶ τὰ παρὰ τῶν ἐπτὰ ἁγίων συνόδων δογματισθέντα, καὶ δὲ καὶ τοὺς ἐγκεκριμένους ρωμαϊκοὺς νόμους. Ἐπισημότετος ἐν ὀρθοδοξίᾳ καὶ εὐσεβείᾳ ὀφείλει εἶναι ὁ βασιλεὺς καὶ ἐν ζήλῳ θείῳ διαβόητος...».

μόνη του σχέση με τα εκκλησιαστικά θέματα είναι η υποχρέωσή του να φροντίζει για την τήρηση των αποφάσεων και των θεσπισμάτων των Συνόδων.

Όχι μόνο αυτό. Η Εκκλησία επεμβαίνει και σε καθαρά αυτοκρατορικές αρμοδιότητες: υποδεικνύει καθαρά στον αυτοκράτορα ότι οφείλει να υπερασπίζεται και να τηρεί τους νόμους της ρωμαϊκής πολιτείας. Μ' άλλα λόγια του τονίζει ότι τον θεωρεί και στον κοσμικό τομέα υποκείμενο στους νόμους του, που επομένως μόλις εκδοθούν αποκτούν ισχύ και επί του δημιουργού τους.

Και να, αντίθετα, τί λέει η Επαναγωγή για τον πατριάρχη: «Πατριάρχης ἐστὶν εἰκὼν ζῶσα Χριστοῦ καὶ ἔμψυχος, δι' ἔργων καὶ λόγων χαρακτηρίζουσα τὴν ἀλήθειαν. Σκοπὸς τῷ πατριάρχει, οὗς ἐκ Θεοῦ παρέλαβεν, εὐσεβεία καὶ σεμνότητι βίου διαφυλάξει. Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεὺς ἐστὶ καὶ πατριάρχης. Τῶν ψυχικῶν ἀπάντων ἢ πρόνοια τῷ πατριάρχει ἀνάκειται»²⁹⁴.

Η διαφορά είναι κι' εδώ καταφάνερη. Όχι μόνο τονίζεται ολοκάθαρα ότι τον αυτοκράτορα τον έχει υποκαταστήσει στις θρησκευτικές και εκκλησιαστικές του αρμοδιότητες ο πατριάρχης, αλλ' ακόμα φαίνεται το ίδιο καθαρά ότι οι δυο αυτοί παράγοντες θεωρούνται εξομοιωμένοι και ισότιμοι, και οι αρμοδιότητές τους σαφέστατα καθορισμένες. Όπως τόνισε ο J. Scharf, με τις διατυπώσεις του αυτές μετάβαλε το παλαιό ήδη ιδεώδες της συνυπάρξεως *imperium* και *sacerdotium* (κοσμικής και πνευματικής εξουσίας) σε πολιτική θέση διάκρισης των δυο εξουσιῶν καλοσμιλευμένη τόσο, όσο ποτέ άλλοτε στο Βυζάντιο²⁹⁵.

Αυτό θ' αποτελούσε τέλεια ανατροπή για ό,τι μέχρι τότε στο Βυζάντιο ήταν γενικά παραδεκτό. Φαίνεται, όμως, ότι η Επαναγωγή δεν επικυρώθηκε ποτέ απ' τον αυτοκράτορα, ενώ παράλληλα ο Φώτιος, το 886, λίγα μόλις χρόνια μετά τη σύνταξη της Επαναγωγής, καθαιρέθηκε απ' τον πατριαρχικό θρόνο²⁹⁶. Έτσι το όνειρο για μια Εκκλησία αυτόνομη και ανεξάρτητη απ' το κράτος έσβυσε και μόνο η γενική εξασθένηση και η παρακμή του κράτους στις τελευταίες δεκαετίες πριν απ' την Άλωση δώσαν τη δυνατότητα σε

294. Επαναγωγή III β', η' και ια' (JGR. II. 242 κε.): «Πατριάρχης ἐστὶν εἰκὼν ζῶσα Χριστοῦ καὶ ἔμψυχος, δι' ἔργων καὶ λόγων χαρακτηρίζουσα τὴν ἀλήθειαν. Σκοπὸς τῷ πατριάρχει, οὗς ἐκ Θεοῦ παρέλαβεν, εὐσεβεία καὶ σεμνότητι βίου διαφυλάξει. Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεὺς ἐστὶ καὶ πατριάρχης. Τῶν ψυχικῶν ἀπάντων ἢ πρόνοια τῷ πατριάρχει ἀνάκειται».

295. J. Scharf, *Quellenstudien* 81. — Του αυτού, Photios 399.

296. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* II. 314. .

εκκλησιαστικούς ηγέτες να χρησιμοποιούν λόγια σαν του πατριάρχη Αντωνίου: «...οὐ γινώσκεις ὅτι ὁ πατριάρχης τὸν τόπον ἔχει τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπ' αὐτοῦ κάθηται τοῦ θρόνου τοῦ δεσποτικοῦ; ...καὶ συμβουλεύω... ἵνα ὡς αὐτὸν τὸν Χριστόν, οὕτω τιμᾷς τὸν πατριάρχην καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ...»²⁹⁷.

Παρ' ὅλα αυτά, ὁμως, υπήρχε και για τη βυζαντινή Εκκλησία, που παρουσίαζε ὅλα τα χαρακτηριστικά μιας «κρατικής» Εκκλησίας, ἓνα ὄριο πέρα ἀπὸ το οποίο δεν μπορούσε να υποχωρήσει και για τον αυτοκράτορα ἓνας φραγμός που για τίποτε στον κόσμο δεν του επιτρεπόταν να περάσει. Το ὄριο αὐτό και το φραγμό τα υπαγόρευαν τα στοιχειώδη και βασικά δόγματα της ορθόδοξης διδασκαλίας και τοῦ χριστιανικοῦ ηθικοῦ νόμου, που καμιά δύναμη δεν μπορούσε ν' ἀψηφήσει ἀτιμώρητα. Ο αυτοκράτορας ἦταν υποχρεωμένος να ομολογεί σεβασμό στην εκκλησιαστικὴ παράδοση, να μην επιχειρεῖ καινοτομίες που ἔρχονταν σε ἀντίθεση μ' αὐτήν και ἦταν επικίνδυνες για την ορθόδοξη διδασκαλία και να συμμορφώνεται με τις ἐπιταγές του χριστιανικοῦ ηθικοῦ νόμου. Στις περιπτώσεις που προσβάλλονταν οἱ ἀρχές αὐτές, ἡ δύναμη ἀντίδρασης της εκκλησίας ἦταν ἀκαταμάχητη και θαυμαστὴ ἡ παρρησία των εκκλησιαστικῶν κύκλων στην υποστήριξη των ἀντιλήψεών τους: «Δεν εἶναι ἀρμοδιότητα των ηγεμόνων να νομοθετοῦν για υποθέσεις της Εκκλησίας. Τον θεῖο λόγο δεν μας τον κήρυξαν αυτοκράτορες ἀλλὰ ἀπόστολοι και προφῆτες, ποιμένες και διδασκάλοι. Ἔργο των ηγεμόνων εἶναι ἡ καλὴ διοίκηση των πολιτικῶν πραγμάτων· τα εκκλησιαστικὰ πράγματα εἶναι ἔργο ποιμένων και διδασκάλων. Ο Σαοὺλ ἐσχίσε το ἰμάτιο του Σαμουὴλ και εἶδες τί ἔπαθε: ὁ Θεός συνέτριψε τὴ βασιλεία του... Ἡ Ἰεζάβελ κατεδίωξε τον Ἡλία και οἱ χοῖροι και τα σκυλιὰ ἐγλύψαν τὸ αἷμα της... Ο Ἡρώδης ἐφόνευσε τον Ἰωάννη και πέθανε ὁ ἴδιος σκωληκόβρωτος... — Βασιλιά, σε υπακούομε στα ἐγκόσμια, μα στα εκκλησιαστικὰ ἔχομε τους δικούς μας ποιμένες, που κήρυξαν τὸ θεῖο λόγο και διατύπωσαν τὴν εκκλησιαστικὴ θεσμοθεσία. Δεν μετακινούμε τα ὄρια τα αἰώνια... διατηρούμε τις παραδόσεις ὅπως τις παραλάβαμε. Δεν ἀναγνωρίζω ὡς ηγεμόνα αὐτόν που παράνομα υπεισέρχεται στα καθήκοντα της ἱερωσύνης. Δεν ἔλαβαν οἱ ηγεμόνες τὴν ἐξουσία του δεσμείν και λύειν (τις ἀμαρτίες μας). Δεν δέχομαι να κυβερνιέται ἡ εκκλησία με βασιλικούς νόμους, ἀλλὰ μόνο με τὴν πατερικὴ παράδοση, τὴ γραφτὴ και τὴν ἀγραφή»²⁹⁸.

297. MM. II. 189.

298. Ἰω. Δαμασκ. PG. 94. 1296 κε.: «Οὐ βασιλέων ἐστὶ νομοθετεῖν τῇ Ἐκκλησίᾳ... Οὐκ ἐλάλησαν ἡμῖν τὸν λόγον οἱ βασιλεῖς, ἀλλὰ ἀπόστολοι και προφῆται, ποιμένες τε και διδασκάλοι. Βασιλέων ἐστὶν ἡ πολιτικὴ ἐμπραξία· ἡ δὲ εκκλησιαστικὴ κατάσταση, ποιμένων και διδασκάλων... Ἐσχίσε τὸ ἰμάτιον τοῦ Σαμουὴλ, και τί πέπονθεν; Ἐσχίσε τὴν βασιλείαν αὐτοῦ ὁ Θεός... Τὸν Ἡλίαν Ἰεζάβελ ἐδίωξε και ἐξέλειξαν αἱ ὕες και οἱ κύνες τὸ αἷμα αὐτῆς... Ἡρώδης ἀνείλε τὸν Ἰωάννην και σκωληκόβρωτος γενόμενος ἐξέψυξε... Ὑπεῖκομέν σοι, ὦ

Και δεν μέναν μόνο στα λόγια οι αντιδράσεις της Εκκλησίας σε αυτές τις περιπτώσεις. Ολόκληρη η βυζαντινή ιστορία απ' την πρώτη ως την τελευταία περίοδο το αποδείχνει. Ο αυτοκράτορας εξαναγκαζόταν να κάνει ποικίλες και ταπεινωτικές εκδηλώσεις μετάνοιας· τις έκανε όμως πρόθυμα, για να αποσειεί τον αφορισμό ή τα άλλα επιτίμια που του είχε επιβάλει η Εκκλησία²⁹⁹.

Όταν, όμως, ο αυτοκράτορας δεν έπεφτε σε τέτοια λάθη· όταν ήξερε να δίνει στις θελήσεις και τις πράξεις του την επίφαση του γενικότερου κρατικού και εκκλησιαστικού συμφέροντος, ήταν πραγματικά πανίσχυρος και είχε την Εκκλησία του χεριού του.

Συνοψίζοντας παρατηρούμε: οι σχέσεις της Εκκλησίας με τον αυτοκράτορα, που ενσαρκώνει το κράτος, δεν είναι ξεκαθαρισμένες, γιατί δεν υπάρχει σαφής πολιτική θεωρία στο Βυζάντιο. Η Εκκλησία γεμάτη ανθρώπινα ελαττώματα και αδυναμίες, δείχτηκε απ' την αρχή πρόθυμη για συμβιβασμούς και υποχωρήσεις, που δεν έθιγαν ίσως το γράμμα, έθιγαν όμως το πνεύμα του θείου κηρύγματος. Αναγνώρισε στον αυτοκράτορα το δικαίωμα να επεμβαίνει στις αποφάσεις της και να διαιτητεύει στα ζητήματά της. Μόνο όταν ο αυτοκράτορας αποπειράθηκε να εκμεταλλευτεί αυτά τα δικαιώματα με τρόπο που ξεπερνούσε κάθε όριο ανοχής, οι εκκλησιαστικοί κύκλοι, και κυριότερα οι μοναχοί, αντιδράσαν κι επιχείρησαν να του απαγορέψουν τέτοιες πρωτοβουλίες.

Θεωρητικά, το ζήτημα των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο, παρ' όλες τις προσπάθειες σοφών ανδρών, δεν ξεκαθαρίστηκε εντελώς. Στην καθημερινή πραγματικότητα εξαρτιόταν απ' το θρησκευτικό αρχηγό και τον πολιτικό ηγέτη που ήταν κάθε φορά στο θρόνο, μ' άλλα λόγια απ' την περισσότερο ή λιγότερο ισχυρή προσωπικότητα του αυτοκράτορα και του πατριάρχη.

Αυτή ήταν η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών. Και τέτοιες, όπως αναφέραμε, οι σχέσεις του ανώτατου άρχοντα με την Εκκλησία και οι αρμοδιότητες των καθεστωτικών παραγόντων. Όπως φάνηκε, το βυζαντινό αυτό «σύστημα» σε πολλά ήταν ατελές και η οργάνωσή του όχι πάντα ορθολογιστική. Ωστόσο, παρουσίαζε ένα πλεονέκτημα ύψιστο και ουσιωδέστατο: μπορού-

βασιλεῦ, ἐν τοῖς κατὰ τὸν βίον πράγμασι... ἐν δὲ τῇ ἐκκλησιαστικῇ καταστάσει ἔχομεν τοὺς ποιμένας τοὺς λαλήσαντας ἡμῖν τὸν λόγον καὶ τυπώσαντας τὴν ἐκκλησιαστικὴν θεσμοθεσίαν. Οὐ μεταίρομεν ὄρια αἰώνια,... ἀλλὰ κατέχομεν τὰς παραδόσεις, καθὼς παρελάβομεν. Οὐ δέχομαι βασιλέα τυραννικῶς τὴν ἱερωσύνην ἀρπάζοντα. Οὐ βασιλεῖς ἔλαβον ἐξουσίαν δεσμεῖν καὶ λύειν... Οὐ πείθομαι βασιλικοῖς κανόσι διατάττεσθαι τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ πατρικαῖς παραδόσεσι, ἐγγράφοις τε καὶ ἀγράφοις»¹.

299. Βλ. π.χ. περιπτώσεις Θεοδοσίου Α', Λέοντος Στ', Ιωάννη Τσιμισκή κ.ά.

σε να λειτουργεί³⁰⁰. Και λειτούργησε πραγματικά, μ' όλες τις ατέλειές του, για χίλια και περισσότερα χρόνια.

300. S. Runciman, *Civilization* 65.

ΤΑ ΟΡΓΑΝΑ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

A. Γενικά

Αντίθετα προς ό,τι συμβαίνει σήμερα, η οργάνωση της κρατικής εξουσίας στο Βυζάντιο βασιζότανε στην αρχή ότι κάθε εξουσία απορρέει από τον αυτοκράτορα, ο οποίος ένωνε στα χέρια του και τις τρεις εξουσίες νομοθετική, εκτελεστική και δικαιοδοτική.

Αρχή και επίκεντρο της αυτοκρατορίας ήταν ο αυτοκράτορας. Η εξουσία ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια του κι' από κει ξεκίναγε ιερατικά διαρθρωμένη για να φτάσει στις εσχαιές της αυτοκρατορίας³⁰¹. Απ' αυτόν ξεκινούσε κάθε διοικητική πράξη κι' αυτός αποτελούσε τον υπέρτατο ελεγκτή κάθε παράνομης διοικητικής ενέργειας, για την οποία οι υπήκοοι θα υπέβαλλαν παράπονα³⁰².

Στα χίλια εκατό χρόνια της ζωής του κράτους, ο αυτοκράτορας παρέμεινε η πηγή και το κέντρο της εξουσίας: «όλος ο κόσμος βρίσκεται κάτω από τα δικά σου χέρια» λέγεται σε κείμενο του 12ου αι.³⁰³ και συμπληρώνεται μ' αυτό που αποτελεί τον μύχιο πόθο κάθε πολίτη, κάθε χώρας, κάθε εποχής: «οὐδὲν οὕτω δείκνυσι τὸν τὴν ἀρχὴν ἔχοντα, ὡς φιλοστοργία περὶ τοὺς ἀρχομένους»³⁰⁴.

Αν όμως οι αντιλήψεις και οι αρχές γύρω από την αυτοκρατορική εξουσία και τον αυτοκράτορα έμειναν σταθερές, η οργάνωση της κρατικής διοικήσεως υπέστη μεταβολές και αλλαγές κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ζωής του κράτους. Θα εξετάσουμε λοιπόν τα κρατικά όργανα και τη δομή των κρατικών υπηρεσιών στις τρεις μεγάλες περιόδους στις οποίες χωρίζουμε την ιστορία του βυζαντινού κράτους, την Πρώιμη δηλαδή, τη Μέση και την Ύστερη.

301. Baynes, Empire 114.

302. Baynes 114-115.

303. PG. 136. 1001.

304. PG. 136. 1001.

Πρωτοβυζαντινή περίοδος (324-565)

Χαρακτηριστικά της κρατικής οργανώσεως την περίοδο αυτή είναι η γραφειοκρατική της οργάνωση και η συγκεντρωτικότητά της.

Έχοντας πικρή την ρωμαϊκή πείρα της σκληρής πάλης προς πολλούς και επικίνδυνους εσωτερικούς αντιπάλους η πρωτοβυζαντινή κρατική οργάνωση φέρει εμφανή δείγματα της τάσεως προς εξασθένιση των κρατικών υπηρεσιών και των επί κεφαλής τους υπαλλήλων και την ενίσχυση της αυτοκρατορικής εξουσίας.

Χωρίζονται οι στρατιωτικές και οι πολιτικές αρμοδιότητες των ανωτάτων αξιωματούχων, που παλαιότερα ήταν ενωμένες³⁰⁵.

Χωρίζεται ακόμη η κεντρική από την περιφερειακή διοίκηση. Οι διάφοροι κλάδοι της κεντρικής διοικήσεως είναι ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλο και η δικαιοδοσία τους πιο εξειδικευμένη και πιο περιορισμένη³⁰⁶.

Δημιουργούνται νέες αυτόνομες υπηρεσίες στην πρωτεύουσα όπως του επάρχου της πόλεως, ενώ η σύγκλητος αποδυναμώνεται³⁰⁷.

Μεσοβυζαντινή Περίοδος (565-1081)

Χαρακτηριστικά της διοικήσεως της πρωτοβυζαντινής εποχής είναι α) ο χωρισμός πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας και β) οι πολλοί αυστηρά ιεραρχημένοι κλάδοι διοικήσεως.

Το σύστημα τούτο είχε το μεγάλο μειονέκτημα ότι ήταν δύσκαμπτο και πολύ δυσκίνητο, ότι συσσωρεύε στους ώμους των αρχηγών των διαφόρων διοικητικών κλάδων πολλά καθήκοντα και ότι προκαλούσε συχνά επικαλύψεις αρμοδιοτήτων και συνεπώς σύγχυση στην διοικητική δραστηριότητα.

Για τους λόγους αυτούς κι' ακόμη γιατί το κράτος ήταν εκτεθειμένο στις διαρκείς επιθέσεις των εξωτερικών εχθρών, των οποίων η αντιμετώπιση απαιτούσε γρήγορη λήψη αποφάσεων και ταχύτητα ενεργείας, μια νέα τάση παρουσιάζεται: η αρχή της διακρίσεως των εξουσιών αρχίζει να εγκαταλείπεται και η διοίκηση του κράτους να στρατιωτικοποιείται. Η τάση αυτή παρουσιάζεται πολύ νωρίς, συστηματοποιείται επί Ιουστινιανού, αναπτύσσεται επί των αμέσων διαδόχων του κι' έπειτα από ένα διάστημα στασιμότητος τον 7 αι. λόγω των διαταραχών που επισυμβαίνουν ένεκα των μεγάλων αραβικών επιθέσεων, εδραιώνεται επί των Ισαύρων: κατά τον 8ο αι. η στρατιωτικοποίηση της διοικήσεως του κράτους με τη λεγομένη «θεματική οργάνωσή» του, έχει κατά το μέγιστο μέρος της συντελεσθεί.

305. H. Schiller, *Geschichte* II. 44. — Stein I. 1. 117.

306. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 610.

307. Βλ. ανωτ. σ. 47 κε.

Στην κεντρική πάλι διοίκηση καταργούνται οι παλιές μεγάλες υπηρεσίες και στη θέση τους εμφανίζονται τα *λογοθέσια* με πιο περιορισμένες το καθένα αρμοδιότητες, αλλά με μεγαλύτερη αυτονομία.

Υστεροβυζαντινή περίοδος (1081-1453)

Κατά την περίοδο αυτή παρατηρούνται τάσεις τελείως αντίθετες προς την οργανωτική αρχή της Μέσης περιόδου: η θεματική διοίκηση παρακμάζει και αντικαθίσταται από τοπικές μικρές διοικήσεις, μικρογραφίες των παλαιών θεμάτων, με περιορισμένες όπως είναι φυσικό δυνατότητες και αρμοδιότητες.

Παράλληλα μεγαλύτερες περιοχές δίνονται σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογενείας, χωρίς βέβαια τούτο ν' αποτελέσει προειδοποίηση συστήματος παρόμοιου με το δυτικό φεουδαρχικό. Άλλωστε η πρόοδος της τουρκικής κατακτήσεως θα περιορίσει το κράτος στην Κωνσταντινούπολη και την περιοχή της, στο δεσποτάτο του Μωρέως και μερικά νησιά, μέχρις ότου και αυτά υποκύψουν στην τουρκική λαίλαπα.

Στην κεντρική πάλι διοίκηση αναπτύσσονται κεντρομόλες δυνάμεις που εκφράζονται με τη δημιουργία του λογοθέτου των σεκρέτων, αργότερα μεγάλου λογοθέτου, και από τους χρόνους της αυτοκρατορίας της Νικαίας του «μεσάζοντος» που κατευθύνει την όλη κεντρική διοίκηση.

B. Διοίκηση

Η διοίκηση του κράτους ήταν κατανεμημένη σε επί μέρους υπηρεσίες. Οι υπάλληλοι των υπηρεσιών αυτών, στρατιωτικοί και πολιτικοί, εξαρτιόνταν άμεσα από τον αυτοκράτορα, έτσι ώστε να μπορέσουν να πουν ότι η ουσία της βυζαντινής διοικήσεως ήταν η άσκησή της από φίλους και ευνοούμενους του αυτοκράτορα³⁰⁸. Τούτο είναι αλήθεια — αλλά όχι όλη η αλήθεια. Στο βυζαντινό κράτος δεν επικρατούσε διοικητική αυθαιρεσία. Ο τομέας της διοικήσεως απέρρεε βέβαια από τον αυτοκράτορα και εξαρτιόταν άμεσα από αυτόν, αποτελούσε όμως και το πλαίσιο μέσα στο οποίο έπρεπε να κινείται η αυτοκρατορική εξουσία και να υλοποιείται η βούληση του αυτοκράτορα³⁰⁹.

308. L. Bréhier, *Institutions* 92. — A. Guillou, *Civilisation* 109.

309. Πρβ. N. Baynes, *Empire* 119.

Πρωτοβυζαντινή εποχή

Κεντρική διοίκηση. Την κεντρική διοίκηση του κράτους ασκούσε σειρά αυτόνομων υπηρεσιών. Και πρώτα η υπηρεσία του *μαγίστρου των οφφικίων* (magister officiorum).

Ο μάγιστρος των οφφικίων συγκέντρωνε στα γραφεία του (scrinia) όλες τις αρμοδιότητες που συνεπαγόταν η ανάγκη της επαφής του αυτοκράτορα με την επαρχιακή διοίκηση και τα άλλα κράτη.

Διεκπεραίωνε την αλληλογραφία του με το εξωτερικό, υποδεχόταν τις ξένες πρεσβείες και επέβλεπε το σώμα των διερμηνέων και την καλή αποστολή των οδηγιών και διαλαγών του στους διοικητές των επαρχιών· φρόντιζε για επαφή του με τους υπηκόους (αιτήσεις, εκκλήσεις, παράπονα κλπ.) και επόπτευε την όλη αυλική εθιμοτυπία. Προϊστατο των ειδικών υπαλλήλων-επιθεωρητών (agentes in rebus) με τους οποίους επεβλέπετο η διοικητική μηχανή, τόσο του κέντρου, όσο και των επαρχιών³¹⁰.

Άλλη υπηρεσία, ανεξάρτητη από τον μάγιστρο των οφφικίων ήταν η υπηρεσία του κοιαίστωρος. Αντιπροσώπευε τη δικαστική και νομοπαρασκευαστική πλευρά της εξουσίας του αυτοκράτορα και φρόντιζε για την ετοιμασία των σχετικών νομοσχεδίων³¹¹.

Ανεξάρτητες ακόμη από τον μάγιστρο των οφφικίων ήταν οι τρεις μεγάλες οικονομικές υπηρεσίες: οι *θείοι θησαυροί* (sacrae largitiones), το κεντρικό δηλ. κρατικό ταμείο εισπράξεων και πληρωμών, η *ιδική περιουσία*, υπηρεσία δηλ. διοικήσεως της περιουσίας του στέμματος (res privata), και η *ιδική κτήσις* (sacrum patrimonium), η υπηρεσία διοικήσεως της οικογενειακής περιουσίας του αυτοκράτορος³¹².

Αυτά όσον αφορά την πολιτική και την οικονομική κεντρική διοίκηση του κράτους. Η διοίκηση του στρατού ήταν ανατεθειμένη σε πέντε στρατιωτικές διοικήσεις (magisteria militum): δύο από αυτά έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη και τα άλλα τρία στις επαρχίες του κράτους³¹³.

Η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη είχαν αυτόνομη διοίκηση. Υπάγονταν στην αρμοδιότητα του *επάρχου της πόλεως* (praefectus urbi).

Ο έπαρχος της πόλεως ερχόταν στην ιεραρχία αμέσως μετά τον έπαρχο των πραιτωρίων. Ήταν ο επί κεφαλής της συγκλήτου, αρχηγός της αστυνομίας.

310. Για τον μάγιστρο των οφφικίων, την υπηρεσία και τις αρμοδιότητές του βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Ι*. 613 κε. με τη σχετική βιβλιογραφία. — Πρβ. Ι. Καραγιαννόπουλου, *Βυζαντινό κράτος Ι*. 42 κε.

311. Πρβ. A. Guillou, *Civilisation* 117.

312. Βλ. αναλυτ. Ι. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία Ι*. 654 κε.

313. Για το στρατό βλ. αναλυτικά Ι. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία* 621 κε.

μίας της Ρώμης ή Κωνσταντινούπολης. Φρόντιζε για τη συντήρηση των υδραγωγείων και επέπτευε την κίνηση και τις συναλλαγές της αγοράς, ήταν υπεύθυνη για τον ανεφοδιασμό της πόλεως σε τρόφιμα και επέπτευε τα επαγγελματικά σωματεία εμπόρων και τεχνιτών (*collegia*)³¹⁴.

Περιφερειακή διοίκηση. Το κράτος διαιρείται σε τέσσερεις μεγάλες επαρχότητες, που διοικούνταν από *επάρχους πραιτωρίου* (*praefecti praetorio*). Το ανατολικό κράτος συνέπιπτε με τους *επάρχους του Ιλλυρικού*³¹⁵ και της Ανατολής.

Οι *επάρχοι* ήταν ανώτατοι πολιτικοί υπάλληλοι. Συγκέντρωναν στα χέρια τους διοικητικές, οικονομικές και δικαστικές αρμοδιότητες. Οι κυβερνήτες των επαρχιών διορίζονταν και απολύονταν απ' αυτούς — με την έγκριση βέβαια του αυτοκράτορα.

Επέπτευαν και έδιναν οδηγίες στους κυβερνήτες των επαρχιών. Φρόντιζαν για την πληρωμή και τον ανεφοδιασμό του στρατού σε τρόφιμα.

Ενεργούσαν ως αναθεωρητικό δικαστήριο και δίκασαν ανεκκλήτως αποφάσεις κατωτέρων δικαστηρίων. Προκαλούσαν τα νομοθετικά μέτρα του αυτοκράτορα και ήταν υπεύθυνοι για την εφαρμογή τους³¹⁶.

Μεσοβυζαντινή διοίκηση (565-1081)

Η κεντρική διοίκηση στη Μεσοβυζαντινή εποχή χάνει τη συγκεντρωτικότητά της και διασπάται σε πολλές υπηρεσίες με περιορισμένη και συγκεκριμένη, η κάθε μια αρμοδιότητα. Οι υπηρεσίες αυτές λέγονταν *λογοθέσια* και ο επί κεφαλής τους *λογοθέτης*.

Τα κυριότερα *Λογοθέσια* ήταν του: Γενικού, για τον οικονομικό τομέα του Στρατιωτικού, για τις στρατιωτικές δαπάνες· του Ιδιωτικού, για τα πολύτιμα μέταλλα, την επίβλεψη και διεύθυνση των αυτοκρατορικών εργαστηρίων και για τα είδη εξαρτήσεως και ανεφοδιασμού στρατού και ναυτικού· των Αγγέλων, για τους ίππους του στρατού· του Δρόμου, προϊστάμενος του κρατικού ταχυδρομείου που εξελίχθηκε σε είδος υπουργού Συγκοινωνιών και Εξωτερικών.

Γενικός επόπτης των κρατικών δαπανών ήταν ο *Σακελλάριος*, ενώ τη διοίκηση της περιουσίας του θέματος αναλαμβάνει ο *μέγας κουράτωρ*³¹⁷.

314. Για τον *επάρχο* βλ. Ι. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία* Ι. 612 κε.

315. Που εκάλυπτε το βαλκανικό τμήμα της αυτοκρατορίας.

316. Βλ. αναλυτικά για την περιφερειακή διοίκηση: Ι. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία* Ι. 610 κε.

317. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλου, *Βυζαντινό κράτος*, 48 κε. — Ch. Diehl, *Histoire*, 497.

Περιφερειακή διοίκηση. Το πρωτοβυζαντινό διοικητικό σύστημα, είχε το μειονέκτημα ότι ήταν πολύ δυσκίνητο και άκαμπτο, ότι σώρευε στους ώμους ενός ανθρώπου πολλά καθήκοντα και ότι παρουσίαζε συχνά επικαλύψεις εξουσιών και αρμοδιοτήτων.

Για τους λόγους τούτους ήδη από την Πρωτοβυζαντινή εποχή εγκαινιάστηκαν νέες τάσεις στην περιφερειακή διοίκηση: η αρχή της διακρίσεως των δύο εξουσιών αρχίζει να εγκαταλείπεται. Οι τάσεις αυτές εντείνονται στο διάδοχο του Ιουστινιανού Μαυρίκιο, στη βασιλεία του οποίου εμφανίζονται ο *έξαρχος Ιταλίας* (584) και ο *έξαρχος Αφρικής* (591), που συγκεντρώνουν και τις δύο εξουσίες στα χέρια τους.

Η στρατιωτικοποίηση της διοικήσεως συντελείται κατά τον 8ο αι. με τη λεγόμενη θεματική οργάνωση του κράτους. Κατ' αυτήν την επαρχιακή διοίκηση αναλαμβάνουν πλέον οι στρατηγοί των θεμάτων, όπως αποκαλούνται οι διοικητικές και στρατιωτικές περιφέρειες στις οποίες διαιρείται πλέον το κράτος.

Μολονότι οι στρατηγοί των θεμάτων δεν είναι μεταξύ τους ισότιμοι, είναι ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλο και υπάγονται απ' ευθείας στον αυτοκράτορα³¹⁸.

Ο έπαρχος της πόλεως εξακολουθεί να παραμένει αυτόνομος. Μάλιστα ενισχύεται η αρχή του, διότι έχει αρμοδιότητες τόσο διοικητικές όσο και δικαστικές και επί πλέον ασκεί εποπτεία στην οικονομική και εμπορική ζωή της πόλεως³¹⁹. Μόνον από την επομένη εποχή αρχίζει η αρχή του να παρακμάζει^{319α}.

Υστεροβυζαντινή εποχή (1081-1453)

Αντίθετα προς τον καταμερισμό αρμοδιοτήτων και την αποκέντρωση που χαρακτηρίζουν την Μεσοβυζαντινή εποχή στη διοίκηση της υστεροβυζαντινής εποχής αναπτύσσονται κεντρομόλοι δυνάμεις. Ο θεσμός των λογοθεσίων αρχίζει να παρακμάζει. Δημιουργείται το αξίωμα του λογοθέτου των σεκρέτων, αργότερα, Μέγα λογοθέτου, ο οποίος κατευθύνει την όλη διοίκηση.

Μετά το πρώτο τέταρτο του 14ου αι. όμως και ο θεσμός αυτός παρακμάζει: τον διαδέχεται ο *μεσάζων*.

318. Για την περιφερειακή διοίκηση στη Μεσοβυζαντινή εποχή βλ. Ι. Καραγιαννόπουλου, Βυζαντινό κράτος 45 κε.

319. L. Bréhier, *Institutions* 118 κ.ε.

319α. L. Bréhier, *Institutions* 191.

Περιφερειακή διοίκηση. Από τα τέλη σχεδόν της μεσοβυζαντινής περιόδου η θεματική οργάνωση του κράτους αρχίζει να παρακμάζει. Τα θέματα μικραίνουν. Ο στρατηγός υποβαθμίζεται και τη θέση παίρνει ο δούκας. Τελικά η λέξη θέμα πολύ σπάνια σημαίνει τη διοικητική περιφέρεια. Συνήθως σημαίνει τη φορολογική περιοχή.

Από τον 14ο αι. η επαρχιακή διοίκηση ασκείται από τοπικούς στρατιωτικούς διοικητές που λέγονται συνήθως *κεφαλές*. Διοικούν μικρές συνήθως περιφέρειες ή πόλεις ή ακόμη και κάστρα.

Κεντρόφυγες δυνάμεις που αναπτύχθηκαν στους χρόνους των εμφυλίων πολέμων τον 14 αι. άλλαξαν ακόμη μια φορά τη διοικητική όψη του Βυζαντίου. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός δημιούργησε το ημιαυτόνομο *δεσποτάτο του Μωρέως* (1348). Άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογενείας θα λάβουν προς παρόμοια διοίκηση περιοχές στη Μακεδονία και τη Θράκη. Τελικά βέβαια το κράτος θα περιοριστεί από την τουρκική επέκταση στην Κωνσταντινούπολη και το Δεσποτάτο του Μωρέως, μέχρις ότου υποκύψουν κι' αυτά στον τούρκο κατακτητή³²⁰.

Γ. Δικαιοσύνη

Η δικαστική λειτουργία έχει ως αντικείμενο την απονομή δικαιοσύνης και αποβλέπει τόσο στη λύση των διαφορών που ανακύπτουν μεταξύ ιδιωτών και κράτους, όσο και στην άσκηση της εξουσίας του κράτους προς τιμωρία αξιοποιώνων πράξεων.

Όργανα βέβαια απονομής δικαιοσύνης είναι τα δικαστήρια. Στο Βυζάντιο όμως η απονομή δικαιοσύνης είναι κατ' εξοχήν αποστολή του αυτοκράτορα. Οι άλλοι δικαστές δικάζουν και απονέμουν το δίκαιο αποκλειστικά και μόνο για λόγους τεχνικούς: επειδή, δηλαδή, ο αυτοκράτορας δεν μπορεί να είναι πανταχού παρών και δεν μπορεί να δικάσει αυτοπροσώπως όλες τις περιπτώσεις που καθημερινά παρουσιάζονται.

Όμως κι' όταν οι δικαστές δικάζουν, ενεργούν έπειτα από ρητή εντολή και εξουσιοδότησή του και απονέμουν δίκαιο εξ' ονόματός του και σύμφωνα με τους νόμους του³²¹.

Οι αποφάσεις βέβαια των δικαστηρίων εφεσιβάλλονται στον αυτοκράτορα και μπορούν να επικυρωθούν, τροποποιηθούν ή και ακυρωθούν από αυτόν. Μόνο αποφάσεις που ελήφθησαν αυτοπροσώπως από τον αυτοκράτορα είναι αντέκκλητες.

320. Πρβ. L. Bréhier, *Institutions* 144 κ.ε.

321. Πρβ. M. A. Bethmann - Hollweg, *Civilprozess* III. 31 και 88.

Σύμφωνα λοιπόν με τα ανωτέρω, ο βυζαντινός αυτοκράτορας και δίκασε αυτοπροσώπως υποθέσεις σε πρώτη εκδίκαση και δεχόταν εφέσεις εναντίον αποφάσεων άλλων δικαστηρίων³²².

Αυτοπροσώπως δίκασε ο αυτοκράτορας συνήθως στο *consistorium principis*, του οποίου μέλη ήταν ανώτατοι αξιωματούχοι του κράτους³²³.

Σε πρώτη εκδίκαση δίκασε ο αυτοκράτορας ορισμένες μόνον, σοβαρότατες υποθέσεις, όπως εγκλήματα καθοσίωσης, εσχάτης προδοσίας κλπ. ανωτάτων αξιωματούχων³²⁴.

Εφέσεις εναντίον αποφάσεων άλλων δικαστηρίων μπορούσαν με δυο τρόπους να αχθούν στο αυτοκρατορικό δικαστήριο: α) με αναφορά ή υπόμνηση (*relatio*) των ενδιαφερομένων και β) με έκκλησή τους (*appellatio*)^{324a}.

Αλλά κάθε ιδιώτης μπορούσε να ζητήσει από τον αυτοκράτορα προτού όμως αρχίσει η δίκη, να ασχοληθεί με την υπόθεσή του, αν δυσπιστούσε προς τον δικαστή ή φοβόταν τον ισχυρό αντίπαλό του. Τούτο έκανε με αίτησή του (*supplicatio*)³²⁵.

Ανώτατος δικαστικός λειτουργός του κράτους και συγχρόνως είδος υπουργού δικαιοσύνης της εποχής εκείνης ήταν ο *quaestor sacri palatii*. Έργο του ήταν, μεταξύ άλλων, η σύνταξη των αυτοκρατορικών απαντήσεων σε κάθε είδους προσφυγή προς τον αυτοκράτορα³²⁶.

Δικαστική αρμοδιότητα για δίκες αστικού και ποινικού περιεχομένου στην πρωτεύουσα και στην γύρω από αυτήν περιοχή είχε ο έπαρχος της πόλεως (= Κωνσταντινουπόλεως)³²⁷.

Στην πρωτοβυζαντινή Κωνσταντινούπολη μνημονεύονται ακόμη οι *curatores regionum*. Ήσαν είδος αστυνομικών επιτηρητών των διαφόρων *regiónes* (= *regiones*, συνοικίες) της Κωνσταντινουπόλεως, που είχαν όμως και περιορισμένη δικαστική αρμοδιότητα. Με αυτούς θα πρέπει ίσως να

322. I. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινό κράτος I. 104.

323. Βλ. σχετ. E. Cuq, *Le conseil des empereurs d' Auguste à Dioclétien*, Paris 1894.

324. Βλ. π.χ. CJ. 3. 24. 3, 1-α. 485/6. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 647.

324a. M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 432.

325. Πρβ. M. A. Bethmann - Hollweg, *Civilprozess* III. 92 κε. — M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 432 κε., 511. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 648-9.

326. *Not. Dign., Or.* XII. 4-5. — *Claudianus Paneg. Fl. Manlio Consuli* στ. 34 κε. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 650.

327. M. A. Bethman - Hollweg, *Civilprozess* III. 59 κε., 66 κε., M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 429 κε. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 650.

ταυτισθούν οι κριταί των ρεγεώνων, που μαρτυρούνται τον 9/10 αι.³²⁸. Το 53 ο Ιουστινιανός εδημιούργησε το αξίωμα του ερευνάδος (quaesitor), το οποίου αποστολή ήταν η παρακολούθηση και φροντίδα των υποθέσεων των επαρχιωτών που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη³²⁹.

Η απονομή δικαίου στις επαρχίες ήταν καθήκον και αποστολή του κυβερνήτη κάθε επαρχίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κυβερνήτες των επαρχιών ονομάζονταν συνήθως *iudices*, δηλαδή δικαστές, για να υπενθυμίζουν ότι κύρια αποστολή του κυβερνήτη ήταν η απονομή δικαίου. Ως δικαστήριο τους χρησίμευε το «πραιτώριο» κάθε επαρχίας και εβοηθούντο στο έργο του από τους *consiliarii*³³⁰.

Ως κατώτεροι δικαστές στις επαρχιακές πόλεις χρησίμευαν οι «άρχοντες της πόλεως» (= *magistratus municipales*) και οι έκδικοι της πόλεως (= *defensores civitatis*). Οι πρώτοι δικάζαν μικροδιαφορές των πολιτών και μικροαδικήματα, και είχαν δικαίωμα να επιβάλλουν μικρές χρηματικές ποινές³³¹. Ο δεύτεροι, οι «έκδικοι» (= *defensores civitatis*) υποστήριζαν κυρίως τα φορολογικά συμφέροντα των πόλεων έναντι του κράτους. Δέχονταν τις καταγγελίες των αδικουμένων πολιτών και ανέφεραν σχετικά στον κυβερνήτη της επαρχίας ή και στον αυτοκράτορα τον ίδιο. Με τον καιρό απέκτησαν και σαφώς δικαστικές αρμοδιότητες. Δικάζαν αστικές υποθέσεις μέχρι ποσού 50 και τον 6ο αι. τριακοσίων *solidi* και διενεργούσαν ανακρίσεις σε περιπτώσεις μικροαδικημάτων³³².

Όταν το πλήθος των υποθέσεων που έρχονταν προς εκδίκαση ήταν υποχρεωτικό, τότε οι άρχοντες των επαρχιών είχαν το δικαίωμα να επιφορτίσουν κατάλληλα πρόσωπα, που επιλέγονταν κυρίως από την τάξη των δικηγόρων (σχολαστικών), με τη διερεύνηση και εκδίκαση των μικροτέρων και πιο ασημάντων υποθέσεων. Οι εντεταλμένοι αυτοί δικαστές ονομάζονταν *iudices pedanei* (κατώτεροι δικαστές, χαμαιδικαστές)³³³.

328. Not. Const. (= Not. Dign. 227 κε.) II. 21-26 και III. 19-22. — Κλητορ. Φιλολ. 113. 31, 179. 13, 181. 26. — Πρβ. K. E. Zachariá v. Lingenthal, *Geschichte* 373. — O J. B. Bury, *System* 71 τους συνδέει με τους «γειτονιάρχες».

329. Κατά τον M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 431 σημ. 73 ο ερευνάς (quaesitor) ήταν διάδοχος του praetor plebis.

330. M. A. Bethmann-Hollweg, *Civilprozess* III. 42 κε. — M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 439.

331. M. A. Bethmann - Hollweg, *Civilprozess* III. 103 κε. — M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 436 κε. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 650.

332. M. A. Bethmann-Hollweg, *Civilprozess* III. 111 κε. Πρβ. M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 438. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 651.

333. Ιω. Λυδός, *Demag.* III. 8 (94. 4 κε.). — M. A. Bethmann - Hollweg, *Civilprozess* III. 116 κε. — M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 439. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 651.

Οι αλλαγές που άρχισαν να επισυμβαίνουν ήδη από τον 6ο αι. στην αυτοκρατορία είχαν τον αντίκτυπό τους και στον τομέα της δικαιοσύνης. Το αυτοκρατορικό δικαστήριο ονομάζεται τώρα *βασιλικό κριτήριο* ή *βήμα* και προεδρεύεται, όταν απουσιάζει ο αυτοκράτορας από τον έπαρχο της πόλεως και μετά τα μέσα του 11 αι. από τον δρουγγάριο της βίγλας ή από τότε μέγα δρουγγάριο³³⁴.

Ειδικός αξιωματούχος, ο *επί των δεήσεων*, παρουσίαζε στο βασιλικό κριτήριο τις δεήσεις, αναφορές και εκκλήσεις των ενδιαφερομένων κι' αυτό απαντούσε με σχετικές λύσεις³³⁵.

Στη Μεσοβυζαντινή εποχή εμφανίστηκαν επίσης τα δικαστήρια των *κριτών του βήλου* και των *κριτών του ιπποδρόμου*, που ενώθηκαν όμως από τον 11 αι. σε *κριτές του βήλου και του ιπποδρόμου*. Είχαν αρμοδιότητα κυρίως για θέματα πρωτοκόλλου και για υποθέσεις των ανακτορικών υπαλλήλων και των πληρωμάτων των ιδιαίτερων πλοίων του αυτοκράτορα. Οι δικαστές αυτοί μαρτυρούνται ως την φραγκική κατάκτηση, οπότε εξαφανίζονται³³⁶.

Η απονομή δικαίου στα *θέματα* βρισκόταν στα χέρια του *πραίτορα*, προκειμένου για τους λαϊκούς και του στρατηγού του θέματος για τους στρατιωτικούς. Κατώτεροι δικαστές ήταν οι θεματικοί κριτές. Όταν οι τελευταίοι αυτοί δεν επαρκούσαν στην διεκπεραίωση των κινουμένων δικών, ο στρατηγός ανέθετε τις πιο μικρές απ' αυτές σε επιλεγόμενα κατάλληλα πρόσωπα, τους *χαμαιδικαστές*. Εφέσεις στις αποφάσεις των τελευταίων δικάζαν οι θεματικοί κριτές³³⁷.

Σημαντικές μεταβολές έγιναν στην οργάνωση της δικαιοσύνης τον 12ο αι. Ο Μανουήλ Α' Κομνηνός καθόρισε το 1166 τέσσερα ανώτερα δικαστήρια, προεδρευόμενα από τον *μέγα δρουγγάριο*, τον *προκαθήμενο των δημοσιακών δικαστηρίων*, τον *πρωτοσηκρήτη* και τον *δικαιοδότη*³³⁸.

Η λατινική κατάκτηση μαζί μ' όλα τα άλλα ξεθεμελίωσε και τη βυζαντινή οργάνωση της δικαιοσύνης. Για το λόγο τούτο ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος προσπάθησε να την ανορθώσει. Το 1296 συνέστησε στην Κωνσταντινούπολη ανώτατο δικαστήριο αποτελούμενο από δώδεκα δικαστές λαϊκούς και κληρικούς. Το δικαστήριο αυτό έδωσε στην αρχή λαμπρά αποτελέσματα. Αφέθηκε όμως να παρακμάσει και σιγά-σιγά να χαθεί, ακριβώς «όπως σβύνουν σιγά-σιγά οι τόνοι ενός μουσικού οργάνου, του οποίου παύει κανείς να

334. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινό κράτος 106.

335. Ι. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινό κράτος 105.

336. Ι. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινό κράτος 106.

337. Ι. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινό κράτος 106.

338. Ι. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινό κράτος 106.

κρούει τις χορδές», για να μεταχειριστώ την ωραία εικόνα του Γεωργίου Παχυμέρη³³⁹.

Την προσπάθεια του Ανδρονίκου Β' επανέλαβε ο διάδοχός του Ανδρόνικος Γ'. Το 1329 ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη τετραμελές ανώτατο δικαστήριο, αποτελούμενο από δύο κληρικούς και δύο λαϊκούς δικαστές. Τα μέλη του ονομάστηκαν *καθολικοί κριτές των Ρωμαίων*, και η αρμοδιότητά τους εκτεινόταν σ' όλη τη βυζαντινή επικράτεια³⁴⁰.

Αρχικά οι τέσσερις καθολικοί κριτές δικάζαν όλοι μαζί και εξέδιδαν από κοινού τις αποφάσεις τους, είτε συνέρχονταν στην Κωνσταντινούπολη είτε στις επαρχίες, όπου περιόδευαν³⁴¹. Επειδή όμως οι δικάσιμες υποθέσεις ήταν πολυάριθμες δόθηκε το δικαίωμα στον κάθε ένα καθολικό κριτή να δικάζει μόνος του. Η απόφασή του όμως εκδιδόταν στο όνομα και των τεσσάρων κριτών³⁴².

Και πάλι όμως οι ανάγκες αποδείχτηκαν μεγαλύτερες κι' από τη ρύθμιση αυτή και γι' αυτό από τα μέσα του 14ου αι. εμφανίστηκε ο θεσμός των τοπικών καθολικών κριτών. Αναφέρονται έτσι καθολικοί κριτές Θεσσαλονίκης, Λήμνου, Μορέως, Τραπεζούντος³⁴³.

Οι καθολικοί κριτές, τοπικοί και άλλοι, ασχολούνταν βέβαια με τις σημαντικότερες δίκες. Για τις λοιπές αρμόδιοι ήταν οι *κεφαλές ή κεφαλατικεύοντες* των κάστρων και περιοχών του κράτους, βοηθούμενοι βέβαια από κατάλληλα πρόσωπα που ασκούσαν χρέη *κριτών*³⁴⁴.

Με τον τρόπο αυτό και με όλα τα ελαττώματα που αναπτύσσονταν σ' ένα κράτος που βάδιζε στην οριστική του διάλυση και παρουσίαζε και στον τόμέα της δικαιοσύνης έκδηλα σημεία σήψεως³⁴⁵. Δεν μπορούμε ν' αρνηθούμε ότι κατεβάλλετο κάθε δυνατή προσπάθεια από το κράτος προς υποφερτή απονομή δικαιοσύνης στους υπηκόους του³⁴⁶.

Η θεραπεία της δικαιοσύνης και η απονομή δικαίου στο Βυζάντιο συμ-

339. III. 16-17 (259 κ.ε.) — L. Petit, *La reforme judiciaire d' Andronic Paléologue* E.O. 9 (1906).

340. E. Stein *Untersuchungen* 42.— L. Bréhier, *Institutions* 238.

341. L. Bréhier, *Institutions* 238.

342. L. Bréhier, *Institutions* 238.

343. G. Ostrogorsky, *Juges généraux* I. 317-25 — L. Bréhier, *Institutions* 239 — P. Lemerle, *Juge général* 413-415 — Του αυτού, *Recherches* I. 376 κ.ε.

344. I. Καραγαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος* 107.

345. Θα αναφέρω εδώ μόνο τη δίκη και καθαίρεση των καθολικών κριτών (1336 ή 1337), που αποπειράθηκαν να εκμεταλλευτούν το αξίωμά τους: P. Lemerle, *Documentis* 30 κ.ε.

346. Βλ. Πρόσταγμα 1329(;) Ανδρονίκου Γ': JGR. I. 581 κ.ε. — E. Schilbach, *Hypotyposis* 54 κ.ε. με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

πληρωνόταν με τη λειτουργία των επισκοπικών δικαστηρίων. Ήδη από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου είχε αναγνωριστεί η *episcopalis audientia*, το δικαίωμα δηλ. των αντιδίκων να προσφεύγουν στην διαιτησία του επισκόπου³⁴⁷. Βέβαια η προσφυγή αυτή δεν ήταν αναγκαστική και χωρούσε μόνον όταν και οι δύο αντίδικοι συμφωνούσαν σ' αυτή. Είχε καθοριστεί πάντως ότι η απόφαση του επισκόπου ήταν ανέκκλητη και ότι η εκτέλεσή της θ' αναλαμβανόταν από τον κυβερνήτη της επαρχίας³⁴⁸.

Αρχικά η προσφυγή στον επίσκοπο ήταν προαιρετική όχι μόνο για τους λαϊκούς μα και για τους κληρικούς. Αργότερα όμως καθορίστηκε ιδίως με τις συνόδους της Καρθαγένης (397) και Χαλκηδόνας (451), ότι οι κληρικοί όφειλαν να επιλύουν τις διαφορές τους στο επισκοπικό δικαστήριο, πράγμα που με επανειλημμένες Νεαρές του επικύρωσε και ο Ιουστινιανός.

Για τα ποινικά αδικήματα βέβαια οι κληρικοί υπάγονταν, όπως και οι άλλοι πολίτες, στα κοινά δικαστήρια³⁴⁹.

Η εφεσιβλητική διαδικασία στα εκκλησιαστικά δικαστήρια ακολουθούσε την εκκλησιαστική ιεραρχία: από τον επίσκοπο στον μητροπολίτη και από κείνον στον πατριάρχη ή τέλος, στον αυτοκράτορα³⁵⁰.

Εκτός από την *audientia episcopalis* η εκκλησιαστική συμμετοχή στο έργο της απονομής δικαίου εκδηλωνόταν και με άλλους τρόπους: στις περιπτώσεις που ο κυβερνήτης της επαρχίας ή ο έκδικος ήταν ύποπτοι μεροληψίας, ο επίσκοπος όφειλε να μετάσχει κι' αυτός του δικαστηρίου. Στις αντιδικίες μεταξύ ιδιωτών και του κυβερνήτου της επαρχίας ο επίσκοπος εκτελούσε χρέη διαιτητού. Τέλος στον επίσκοπο ανετίθετο η εκδίκαση από την εκκλησιαστική τους πλευρά ορισμένων υποθέσεων στις οποίες αντίδικοι ήταν λαϊκοί και κληρικοί³⁵¹.

Όσο προχωρούσε η παρακμή και η αποσύνθεση του κράτους τόσο περισσότερο εκτεινόταν η δικαστική αρμοδιότητα των επισκόπων και των εκκλησιαστικών δικαστηρίων και από διαιτητική που ήταν στην αρχή μεταβλήθηκε σε δικαστική και υποκατέστησε τη συνηθισμένη λαϊκή δικαιοσύνη.

Το πράγμα είχε για τον Ελληνισμό και την καλή του πλευρά: η εμπέδω-

347. Για την *audientia episcopalis* βλ. W. Selb, *Audientia* 161 κε. — K. H. Ziegler, *Schiedsgericht* 167 κε. — W. Waldstein, *Audientia* 533 κε. — P. E. Pieler, *Gerichtsbarkeit* 471 κε. — Του αυτού, *Entstehung* 709 κε.

348. M. A. Bethmann - Hollweg, *Civilprocess* III. 113 κε. — M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 441.

349. M. A. Bethmann - Hollweg, *Civilprocess* III. 113 κε. — M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 441. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* I. 653.

350. I. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος* 107.

351. NJ. 86 c 1, 2, 4 - α. 539. — NJ. 123 c. 21 - α. 546. — M. A. Bethmann - Hollweg, *Civilprocess* III. 115 κε. — M. Kaser, *Zivilprozessrecht* 527 κε.

ση της εκκλησιαστικής δικαστικής αρμοδιότητας επέτρεψε ώστε η Εκκλησία να βρεθεί προετοιμασμένη για τον εθναρχικό της ρόλο, όταν τις ελληνικές χώρες κατέλαβε ο Τούρκος κατακτητής.

Δ. Βυζαντινή υπαλληλία

Ο αυτοκράτορας και οι υπάλληλοί του

Η διοίκηση του απέραντου βυζαντινού κράτους και η όλη του οργάνωση, όπως την περιγράψαμε σε γενικώτατες βέβαια γραμμές, προϋπέθεταν την ύπαρξη μιας καλά οργανωμένης υπαλληλίας.

Έχει τονιστεί ήδη ότι το Βυζάντιο ήταν το μόνο κράτος πριν από τον 13ο αι. που μπορούσε να επιβάλει γενικά τη θέληση του ηγεμόνος του και μάλιστα σε πληθυσμούς τόσο διαφορετικούς στη γλώσσα, ψυχή, δόγμα ή θρησκεία³⁵². Τούτο πετύχαινε χάρη στους υπαλλήλους που θεωρούνταν πως ήταν ενταγμένοι να υπηρετούν το κοινό³⁵³ αλλά που ενσάρκωναν όλη τη δύναμη και το κύρος του κράτους³⁵⁴.

Η υπαλληλική σταδιοδρομία ήταν ανοιχτή για κάθε Βυζαντινό μ' εξαίρεση, κατά την Πρωτοβυζαντινή εποχή, αυτούς που ήταν προσδεμένοι στο επάγγελμά τους ή τη γη³⁵⁵. Απαραίτητη, αλλά και μόνη προϋπόθεση, ήταν η κατοχή από μέρος των υποψηφίων υπαλλήλων ορισμένων γνώσεων. Κι' αυτό ακριβώς διακρίνει το Βυζάντιο από τα σύγχρονά του κράτη, που κυβερνιούνται από σκλάβους, ευνοούμενους, τυχοδιώκτες ή κληρικούς³⁵⁶. Γιατί όσο κι' αν μας ξαφνιάζει, το Βυζάντιο ποτέ δεν χρησιμοποίησε κληρικούς στις υπηρεσίες του, εξ' αιτίας και μόνης της ιδιότητάς τους αυτής, χωρίς βέβαια τούτο να σημαίνει ότι απαγορευόταν στους κληρικούς να υπηρετήσουν το κράτος. Απεναντίας ο δρόμος ήταν και γι' αυτούς ανοικτός και μάλιστα τους βλέπουμε να υπηρετούν μερικές φορές σε απροσδόκητα γι' αυτούς αξιώματα, όπως του γενικού λογοθέτου³⁵⁷ ή ακόμη και του ναυάρχου ή στρατηλάτου³⁵⁸. Οι Παλαιολόγοι τους χρησιμοποίησαν σαν ανώτατους

352. L. Bréhier, Institutions 153.

353. L. Bréhier, Institutions 154.

354. L. Bréhier, Institutions 153.

355. Πρβ. W. Ensslin, Kaiser 350.

356. L. Bréhier, Institutions 154.

357. Νικηφ. πατρ. 37. 16 κε.

358. Νικηφ. πατρ. 50. 19.

δικαστές³⁵⁹.

Η δημοκρατική αυτή αρχή προσλήψεως υπαλλήλων επέτρεπε ώστε μέγα πλήθος ανθρώπων ασήμου προελεύσεως, που ήταν όμως μορφωμένοι και ικανοί, να εισέρχονται στην αυτοκρατορική υπηρεσία και να φθάνουν ως τις ανώτερες θέσεις της υπαλληλικής ιεραρχίας³⁶⁰.

Διορισμός υπαλλήλων

Ο διορισμός ή η προαγωγή των υπαλλήλων στους ανώτερους βαθμούς ήταν έργο του αυτοκράτορα και γινόταν σε επίσημη τελετή³⁶¹, κατά την οποία ο ίδιος ο αυτοκράτορας τους παρέδιδε τα έγγραφα του διορισμού τους και τα διάσημα του αξιώματός τους³⁶². Για τους κατώτερους υπαλλήλους η τελετή ήταν απλούστερη και γινόταν χωρίς αυτοπρόσωπη παρουσία του ηγεμόνα³⁶³. Οι υπάλληλοι έδιναν όρκο πίστης στον αυτοκράτορα³⁶⁴.

Η ύπαρξη της καλά και ιεραρχικά οργανωμένης βυζαντινής υπαλληλίας συνιστούσε το σκελετό της κρατικής διοίκησης, και συντελούσε στο να λειτουργεί η κρατική μηχανή ανεμπόδιστα έστω κι' αν άλλαζαν ανώτατοι αξιωματούχοι ή και ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Γιατί παρ' όλο που δενόταν με όρκο με το πρόσωπο του αυτοκράτορα³⁶⁵ όμως διεξήγε με κάποια σχετική αυτονομία τις εργασίες της, έτσι ώστε να μπορεί να λειτουργεί η διοίκηση, ακόμη κι' όταν ο επικεφαλής της έλλειπε³⁶⁶.

Το γεγονός αυτό είχε δύο συνέπειες που επιδρούσαν τόσο θετικά όσο και αρνητικά: το θετικό ήταν ότι η υπαλληλία ενεργούσε σαν τροχοπέδη στις εκτροπές του αυτοκράτορα³⁶⁷.

Στο Βυζάντιο ως γνωστόν η αυτοκρατορική εξουσία δεσμευόταν από τους νόμους της και τα έθιμα: ο Λέων Στ' γράφει: οι νόμοι είναι φύλακες της υπάρξεώς μας, είναι γιατροί και ή εμποδίζουν τα κακά να εισβάλουν στην

359. L. Bréhier, *Institutions* 155.

360. W. Ensslin, *Kaiser* 350. — E. Stein, *Byz. Zeitschr.* 30(1930) 177. — L. Bréhier, *Institutions* 154. — A. Guillou, *Civilisation* 111.

361. *De caer.* 325. 20 κε.

362. L. Bréhier, *Institutions* 151. — A. Guillou, *Civilisation* 115.

363. L. Bréhier, *Institutions* 158.

364. L. Bréhier, *Institutions* 159. — A. Guillou, *Civilisation* 110. — N. Svoronos, *Serment* 106κε.

365. N. Svoronos, *Serment* 136 κε. — A. Guillou, *Civilisation* 109.

366. W. Ensslin, *Kaiser* 350.

367. W. Ensslin, *Kaiser* 350. — N. H. Baynes, *Empire* 118.

κοινωνία ή τα αντιμετωπίζουν και τα θεραπεύουν όταν έχουν ήδη εισβάλει³⁶⁸. Όλοι ξέρουν, συνεχίζει, ότι το κράτος κυβερνιέται από τους νόμους ή από τα έθιμα που παίρνουν ισχύ νόμου³⁶⁹.

Η εφαρμογή όμως των νόμων βρισκόταν στα χέρια της υπαλληλίας, που διέθετε έτσι ένα έμμεσο τρόπο να περιορίζει τις αυτοκρατορικές τάσεις για αυθαιρεσία. Μ' αυτόν τον τρόπο η βυζαντινή υπαλληλία αντιπροσώπευε ένα ορθολογιστικό τρόπο διοικήσεως που συνεργούσε στην ανάπτυξη δημόσιας ζωής, στηριγμένης στην ισχύ του νόμου: κάτι πρωτότυπο και πρωτόφαντο για τον Μεσαίωνα³⁷⁰.

Το αρνητικό τώρα: εν πρώτοις η τόσο γραφειοκρατική οργάνωση της υπαλληλίας επενεργούσε σαν τροχοπέδη και σε κάθε νεωτεριστική μεταρρυθμιστική προσπάθεια του αυτοκράτορα³⁷¹. Περαιτέρω παρ' όλο που η είσοδος στην υπαλληλία ήταν κατ' αρχήν ελεύθερη, ο νεπωτισμός που αναπτύχθηκε με τον καιρό, η οικογενειακή παράδοση που σχηματίστηκε, ενθαρρυνόμενη μάλιστα από τους αυτοκράτορες, και ο προστατευτισμός δημιούργησαν μια υπαλληλική κάστα, που χάρη στη δύναμη που διέθετε έφτασε να εξελιχθεί σε ιδιαίτερο κοινωνικό στρώμα, που κατά τον ΙΙο αι. βρήκε ανοικτή είσοδο στην σύγκλητο, απέκτησε κοινωνικές προκαταλήψεις και έφτασε να βλέπει με κακό μάτι ακόμη και το γάμο με τους «κατώτερους», τους κοινούς ανθρώπους³⁷².

Από την ίδια εποχή οι μεγάλες οικογένειες αλλά και μέλη της αυτοκρατορικής οικογενείας ανελάμβαναν συστηματικά πια τα ανώτατα αξιώματα έτσι ώστε να σχηματισθεί πλέον μια νέα αριστοκρατία, η υπαλληλική αριστοκρατία³⁷³.

Γι' αυτό βέβαια κατήντησε τιμητικό και για ξένους άρχοντες που προσχωρούσαν στο Βυζάντιο να παίρνουν αξιώματα διοικητικά και να δουλεύουν πιστά τη βυζαντινή διοίκηση³⁷⁴.

Η ανάπτυξη όμως της υπαλληλίας σε αριστοκρατικό στρώμα πλούσιων πολιτών μεγαλογαιοκτημόνων, είχε δυσμενείς κοινωνικές επιπτώσεις και η μεταβολή της σε κάστα ισχυρών και πλούσιων ανωτάτων αξιωματούχων εγκυμονούσε και πολιτικούς κινδύνους για το κράτος. Με πολλή δόση αλή-

368. A. Guillou, *Civilisation* 131.

369. A. Guillou, *Civilisation* 131.

370. N. H. Baynes, *Empire* 119. — A. Guillou, *Civilisation* 130.

371. W. Ensslin, *Kaiser* 350. — N. H. Baynes, *Empire* 118.

372. Cognasso, *Partiti* 260, 267. L. Bréhier, *Institutions* 155. — W. Ensslin, *Kaiser* 359.

373. A. Guillou, *Civilisation* 111.

374. L. Bréhier, *Institutions* 155.

θειας ετόνισε ο L. Bréhier ότι η υπέρμετρη αύξηση της υπαλληλικής δυνάμεως έφερνε μαζί της και τις **απαρχές διαλύσεως του κράτους**³⁷⁵.

Εκτός όμως απ' αυτό υπήρχε κι άλλο αρνητικό σημείο. Μια συστηματικά και καλά οργανωμένη γραφειοκρατία προϋποθέτει πολυάριθμη υπαλληλία, η οποία όμως αναγκαστικά απορροφούσε μεγάλα ποσά, εξασθένιζε τα οικονομικά του κράτους και μεγάλωνε τα φορολογικά βάρη των πολιτών³⁷⁶.

Μεγάλο μέρος των εσόδων του κράτους ξοδεύονταν για τους υπαλλήλους, δηλ. σε μη παραγωγικούς σκοπούς και έτσι παρουσιαζόταν δυσαναλογία ανάμεσα στο όλο ποσό των φόρων και στο ποσό που διετίθετο πράγματι για παραγωγικούς κρατικούς σκοπούς.

Τούτο σήμαινε ότι οι ανάγκες του κράτους καλύπτονταν με μια αντιοικονομικά οργανωμένη υπαλληλία κι ότι επομένως τα οικονομικά βάρη των πολιτών ήταν πολύ περισσότερα από ότι κανονικά θα έπρεπε να είναι.

Σαν τελική συνέπεια είχε τούτο, ότι εξωτερικές και αναπάντεχες συγκυρίες, πόλεμοι, φυσικές καταστροφές, κλώνιζαν πολύ εύκολα την οικονομική θέση των πολιτών, που δεν είχαν, λόγω της υψηλής φορολογίας, μεγάλα περιθώρια οικονομικής ασφαλείας και αντοχής.

Τέλος ένα συνακόλουθο της υπαλληλίας ήταν και τα μεγαλύτερα ή μικρότερα φαινόμενα διαφθοράς, που δυσκόλευαν την διοίκηση, καταπίεζαν τους πληθυσμούς και αποτελούσαν καρκίνωμα του βυζαντινού δημοσίου βίου³⁷⁷.

Οι αυτοκράτορες προσπάθησαν βέβαια ν' αντιπαλαίσουν κατά των κακών αυτών, είτε δημιουργώντας όργανα επιβλέψεως των υπαλλήλων, κανονικά ή έκτακτα, είτε αναθέτοντας στους επισκόπους το έργο αυτό³⁷⁸.

Τα μέτρα αυτά όμως δεν απέδωσαν κι έτσι από τον 11 και κυρίως τον 12 αι., η αναπτυχθείσα υπαλληλική αριστοκρατία διοικεί πραγματικά το κράτος³⁷⁹.

Οι βυζαντινοί υπάλληλοι σ' όλες τις εποχές του κράτους εκτός του αξιώματός τους, ελάμβαναν κι ένα τιμητικό τίτλο. Με τη χαρακτηριστική αυτή δυαρχία υλοποιούνται και επισημαίνονται δύο πράγματα: α) ότι ο βυζαντινός υπάλληλος ή αξιωματούχος ασκεί ένα δημόσιο λειτούργημα, αλλά δρα ως άνθρωπος του βυζαντινού αυτοκράτορα, και μόνον· β) ότι δυνάμει του τίτλου που λαμβάνει ο βυζαντινός υπάλληλος διαφέρει από τον κοινό πολίτη,

375. L. Bréhier, Institutions 165.

376. W. Ensslin, Kaiser 347.

377. J. Karayannopoulos, Finanzwesen 13 κε. για την Πρωτοβυζαντινή εποχή.

378. L. Bréhier, Institutions 163 κε..

379. L. Bréhier, Institutions 165.

αίρεται υπεράνω αυτού. Ο τίτλος του δηλοί ότι ο υπάλληλος είναι ο εκλεκτός του ηγεμόνα, εκπροσωπεί το κράτος και αντλεί την εξουσία του από το κύρος και την εξουσία του κράτους, δηλ. του βυζαντινού αυτοκράτορα. Δεν είναι τυχαίο ότι όσοι ενεργούν εξ ονόματός του, ενεργούν στη θέση του αυτοκράτορα του ίδιου, καλούνται οι «εκ προσώπου» του³⁸⁰.

Μ' άλλα λόγια η απονομή των τίτλων αυτών που ήταν ανάλογη αξίωμα που έδινε στους ευνοούμενους του ο αυτοκράτορας, είχε ακριβώς αυτό το σκοπό, να τονίσει ότι ο κάτοχος του τίτλου δεν ήταν απλώς διοικητικός υπάλληλος ενός οποιουδήποτε κρατικού μορφώματος, αλλ' άνθρωπος του αυτοκράτορα, και ο τίτλος του σήμαινε το βαθμό της οικειότητάς του στον αυτοκράτορα και της εμπιστοσύνης του ηγεμόνα προς αυτόν³⁸¹.

Κατά την ΠΒ οι τιμητικοί τίτλοι διακρίνονταν σε τρεις, αργότερα τέσσερις κατηγορίες: *gloriosi*, *illustres*, *spectabiles*, *clarissimi* και οι ανώτεροι υπάλληλοι έμπαιναν στις κατηγορίες αυτές με απονομή του αντίστοιχου τίτλου, που γινόταν με ειδική τελετή.

Από την ΜΒ οι τίτλοι αυτοί παίρνουν ειδικότερο χαρακτήρα κατανέμονται σε 18 κατηγορίες και παρακολουθούν τους υπαλλήλους σ' όλη σχεδόν τη διαδρομή της ιεραρχίας. Συμβαίνει ακόμη ώστε οι υπάλληλοι του ίδιου βαθμού να έχουν διαφορετικούς τίτλους· έτσι έχουμε: ανθύπατον στρατηγού πατρίκιου-στρατηγού ή ακόμη πρωτοσπαθάρη-στρατηγού³⁸².

Οι τίτλοι ήταν ωνητοί, και μάλιστα αρκετά ακριβοί. Η ματαιοδοξία των ανθρώπων συνέτεινε ώστε οι τίτλοι να εξαγοράζονται αθρόα και να καταστούν πλουτοπαραγωγική πηγή για το κράτος. Έτσι εξηγείται ο πληθωρισμός και η διαρκής εναλλαγή των τίτλων και το γεγονός ότι σε επαρχιακή κτηματολογία όπως π.χ. της μικρής πόλης των Θηβών, όλοι σχεδόν οι ανιχνευόμενοι έφεραν τιμητικούς τίτλους³⁸³.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του κληρικού Κτενά, ο οποίος πλήρωσε 60 λίτρες χρυσού για να αποκτήσει τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου που του προσεπόριζε το ποσό της μιας λίτρας το χρόνο, γιατί κάθε τίτλος συνοδευόταν με ένα μικρό ετήσιο ποσό³⁸⁴. Είναι φανερό ότι η απόκτηση ενός τίτλου σήμαινε και κοινωνική προαγωγή του κατόχου του, και σ' αυτό απεβλέπε ο αγοραστής του.

Όπως και ο διορισμός σε αξιώματα έτσι και η απονομή των τίτλων

380. Πρβ. A. Guillou, *Civilisation* 108 κε.

381. Πρβ. W. Ensslin, *Διακυβέρνηση* 635.

382. *Listes* 143.

383. N. Svoronos, *Cadastre με εσφαλμένη κατά τη γνώμη μου ερμηνεία του φαινομένου*.

384. *De admin.* 244. 239 κε.

(αξιών δια βραβείου) γινόταν σε πομπώδη επίσημη αυλική τελετή και συνοδευόταν από την επίδοση σημείων (*insignien*) όπως π.χ. ειδικού ενδύματος, ζώνης, ή άλλου σημείου από τον ίδιο αυτοκράτορα³⁸⁵. Ήταν εμφαντική εκδήλωση της βυζαντινής θεωρίας που αναφέραμε ότι οι υπάλληλοι ήσαν συγχρόως και μέλη της αυλής· ότι στην πραγματικότητα ήταν βασιλικοί άνθρωποι, στην υπηρεσία του αυτοκράτορα για την διοίκηση του κράτους.

Η σημασία όμως της βυζαντινής υπαλληλίας δεν περιοριζόταν στα στενά διοικητικά όρια. Πέρα απ' αυτά είχε μεγάλη πολιτιστική σημασία. Με τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε, την λατινική πρώτα, έπειτα την ελληνική, ενήργησε σαν παράγοντας πολιτιστικής αναπτύξεως και ενότητας του κράτους. Όταν η ελληνική που ήταν γλώσσα της εκκλησίας έγινε και γλώσσα της διοικήσεως, η σημασία και η επιρροή της αυξήθηκαν και έγινε αναπόφευχτο να την μάθουν και να την μιλούν οι πληθυσμοί της αυτοκρατορίας³⁸⁶.

Μιλώντας όλοι την ίδια γλώσσα, έπαιρναν χωρίς να το νιώθουν συνήθειες, τρόπους σκέψεως και ζωής κοινούς, κι από το μεγάλο χωνευτήρι που ήταν η Κων/λη έβαιναν αλλαγμένοι, σφραγισμένοι με την ίδια σφραγίδα, ενσωματωμένοι στην ενότητα της αυτοκρατορίας. Το μεγάλο επίτευγμα της αυτοκρατορικής διοικήσεως ήταν ότι συντέλεσε κι αυτή μέσω του ελληνισμού, στο να πραγματοποιηθεί το αμάλγαμα τούτο³⁸⁷.

285. De caer. 217. 20 κε.

386. Ch. Diehl, *Monde* 503.

387. Ch. Diehl, *Monde* 504. — W. Ensslin, *Kaiser* 360.

Επίλογος

Προσπαθήσαμε στις προηγούμενες σελίδες να εκθέσουμε τις βασικές γραμμές της κρατικής οργανώσεως και τις αρχές της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών.

Είδαμε τί ιδέες είχαν για την αυτοκρατορία και τον αυτοκράτορα, ποιό ήταν και πώς λειτουργούσαν οι παράγοντες της δημοσίας ζωής, ποιές ήταν οι σχέσεις του αυτοκράτορα με το λαό του και με τον άλλο σπουδαιότατο παράγοντα της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Όπως φαίνεται το βυζαντινό αυτό «σύνταγμα» ήταν σε πολλά σημεία του ατελές και η οργάνωσή του όχι πάντα ορθολογιστική. Ωστόσο όπως παρατηρεί ο S. Runciman παρουσιάζει ένα πλεονέκτημα ύψιστο και ουσιωδέστατο: μπορούσε να λειτουργεί. Και λειτούργησε πράγματι, παρ' όλες τις ατέλειές του για χίλια και περισσότερα χρόνια³⁸⁸.

388. S. Runciman, *Civilization* 65.-Πρβ. W. Ensslin, *Kaiser* 344: «Die Tatsache, dass diese Institution (= το βυζαντινό πολίτευμα) als solche niemals in Frage gestellt war, abgesehen von utopischen Experimenten in den letzten Verfallszeit, ist ein Beweis, dass diese Autokratie in ihrer eigenen spezifischen Natur in geradezu wunderbarer Weise den Zeitumständen angepasst war». —Πρβ. ακόμη N. H. Baynes, *Empire* 120: «(The bureaucracy of East Rome) ...rendered possible the existence of that social life based upon the rule of law which distinguished the Empire from the lands which lay beyond its frontiers».